

2643

bořec

NOVEMBER | DECEMBER 1983

BOREC, YU ISSN 0006-7725

1112

borec 1983

revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij
letnik XXXV, 1983

Ustanovitelj revije:
Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Revijo izdaja:
Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

Uredniški svet:
Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Srečo Kirn, Vladimir Kavčič, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj

Glavna in odgovorna urednica:
Milena Štrajnar

Lektor:
Božidar Premrl

Naslov uredništva in uprave:
Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I — poštni predal 203, telefon 320-477

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Cena:
celoletna naročnina znaša 300 din, za tujino 360 din — posamezna številka 28 din, dvojna številka 38 din

Žiro račun:
50100-603-45772 (revija Borec)

Devizni račun:
50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naslovnica in grafična podoba:
Sine Kovič

Tisk:
Tiskarna Ljudske pravice, Ljubljana, Kopitarjeva 2

prispevek k zgodovini NOB in socialistične revolucije

Dr. Dušan Biber
Sir Peter Wilkinson

Memorandum o vstaji v Sloveniji . 722

nominsko pričevanje

ogdan Osolnik

Vloga upravne komisije za osvobo-
jeno ozemlje v razvoju ljudske ob-
lasti na Slovenskem 748

skica za portret

Zvone Kržišnik

Bojevnica in doba 756

poezija

Rainer Brambach
Günter Kunert
Eva Zeller
Günter Eich
Peter Huchel
Arnfried Astel
Walter Sommer

Pesmi premagancev
Paul 775
O nekaterih ki so si rešili glavo . 775
Moja generacija 776
Inventar 776
Prezimovališče 777
Vprašanje 777
Kratek življenjepis 778

ocenjujemo, spremljamo

Dr. Matjaž Klemenčič
Dr. Matjaž Klemenčič

Janez Mesesnel

Adamič o Jugoslaviji in Ameriki . 779
Ideološka naravnost Louisa Ada-
miča 781
Vsebinska vrednota Polajnkovih
Mauthausenskih skic 785

na naš naslov

Branko Babič
Dr. Teodor Tominšek

Nekaj pojasnil k pripombam dr.
Toneta Ferencu 787
Popravek 791

poezija

Wolfdietrich Schnurre

Pesem 792

Letno kazalo 793

fotografija

Miško Kranjec

Enotnost 1983 773

Uvod

k Memorandumu o vstaji v Sloveniji Petra Wilkinsona

Dr. Dušan Biber

Sir Peter Wilkinson, pisec Memoranduma o vstaji v Sloveniji (PRO, FO 371/44255 R 7125/8/92, ki ga revija Borec prvič v celoti objavlja, se je rodil 15. aprila 1914 v Indiji. V mednarodnem priročniku Kdo je kdo beremo, da je obiskoval znameniti Corpus Christi College na univerzi v Cambridgeu v Veliki Britaniji in postal vojak že 1935. leta. Leta 1940 je bil vršilec dolžnosti vodje britanske vojaške misije pri poljski in češkoslovaški vojski, do konca vojne pa na Srednjem vzhodu in se ukvarjal z italijanskimi in balkanskimi vprašanji. V teh priročnikih ni navedeno, da je služil v S. O. E. (Special Operations Executive — upravi za posebne operacije), tj. v britanski posebni obveščevalni in diverzantski organizaciji.

Po vojni srečamo Petra Wilkinsona na raznih političnih in diplomatskih dolžnostih. V letih 1945—1947 je bil šef političnega oddelka britanske kontrolne komisije za Avstrijo, leto dni do 1948. prvi sekretar britanskega veleposlaništva na Dunaju, na isti funkciji v letih 1952—1955 v Washingtonu in 1956—1960 v Bonnu. V letih 1966—1967 je bil britanski veleposlanik v Vietnamu, 1970—1972 pa veleposlanik v Avstriji, potem ko je dve leti (1968—1970) služboval kot pomočnik državnega podsekretarja v britanskem zunanjem ministrstvu.

Slovenskim partizanom je bil Peter Wilkinson med vojno znan samo kot polkovnik Peter. Z njim je prišel tudi pokojni major Alfgar Hesketh Prichard, ki je dobil konspirativno ime Alfgar Cahusac. Oba sta bila namreč dobro znana nemškim obveščevalnim službam. Polkovnik Peter ni skrival svojim partizanskim gostiteljem, da je bil vmešan v uspeli atentat na protektorja rajha in nekdanjega šefa nacistične varnostne službe Heydricha v Pragi. Iz že objavljenih dokumentov (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije II/11, dok. št. 52, str. 90, in dok. št. 173, str. 318, ter isto, VI/10, dok. št. 101, str. 206) vemo, da je Tito že 18. novembra 1943 o prihodu te posebne misije Clowder obvestil glavni štab NOV in PO Hrvatske in da je osebno dovolil, da lahko Britanci prek slovenskega ozemlja razpredejo svojo diverzantsko in obveščevalno organizacijo v Avstrijo. Glavni štab NOV in PO Slovenije pa je bil šele 1. januarja 1944 obveščen, da »angleški polkovnik lahko pošilja svoje ljudi v Avstrijo«. Kot je kasneje komentiral Peter Wilkinson, je prav zaradi tega zapoznelega sporočila nekaj dni bil v »vljudnem hišnem priporu«, potem ko je prišel v Črmošnjice.

»Naloga te misije je, da si ustvari na našem teritoriju bazo za pomoč osvobodilnim gibanjem v Srednji Evropi«, je glavni štab NOV in PO Slovenije 18. januarja 1944 obvestil štab 9. korpusa, kamor sta se v spremstvu majorja Ravnikarja napotila podpolkovnik Peter Wilkinson in major Alfgar Cahusac.

Pokojni Edvard Kardelj se je tudi osebno zavzel za samostojno partizansko organizacijo obveščevalne službe v Avstriji, kar je bilo očitno vzporedno z zavezniškimi prizadevanji v okviru misije Clowder. Pokrajinski komite za Koroško je dobil s 5. februarjem 1944 datirano Kardeljevo navodilo, naj takoj organizira »čim bolj široko obveščevalno službo po vsej Avstriji, ki naj prinaša podrobne podatke o vojaškem stanju, industriji, vojnih namenih, premikih vojnih edinic itd. v Nemčiji oziroma na teritoriju, ki ga ima Nemčija zasedenega. Ti podatki niso potrebni samo nam, ampak tudi našim zaveznikom.«

Glavni štab NOV in PO Slovenije je 23. junija 1944 dal podobna navodila štabu koroške grupe odredov. Zavezniški obveščevalni centri so lahko dobivali le podatke vojaškega značaja, nikakor pa ne političnih izjav in informacij, pač glede na dejstvo, da so bili tedaj z narodnoosvobodilnim gibanjem vzpostavljeni formalno zgolj vojaški stiki, ni pa še bilo političnega priznanja.

»Mi principiuelno ne dopuščamo nikakršne samostojne tuje vojaške obveščevalne službe na našem teritoriju. Zavezniškim obveščevalnim centrom dajemo na razpolago material, ki ga zberejo naši obveščevalni centri, ne da bi jim dali pogled v organizacijo naše obveščevalne službe. Ne moremo dopustiti komurkoli, ki ni podrejen naši vojski, vpogleda v našo obveščevalno službo. To je osnova, na kateri so grajene obveščevalne mreže vseh vojsk na svetu«, je sporočil in naročal glavni štab NOV in PO Slovenije, kot zvemo iz že objavljenega dokumenta (Zbornik, VI/14, dok. št. 76, str. 326—328).

Z že omenjenim navodilom Edvarda Kardelja se časovno ujema sporočilo majorja Williama Jonesa z dne 10. februarja 1944, ki je obvestil svoje nadrejene (Public Record Office, WO 202/361) z radijsko depešo, da je glavni štab NOV in PO Slovenije voljan sodelovati tudi pri »pošiljanju partizanskih obveščevalnih skupin v Rim, na Dunaj in kamorkoli bi vi predlagali. [...] Partizani imajo angleško govoreče osebje in operaterje, ki bi se vključili v sedanjo britansko obveščevalno mrežo. Partizani nam bodo posodili celotno propagandno organizacijo za penetracijo v Avstrijo, Nemčijo in Italijo.«

Sicer pa sem o tej problematiki pisal že v referatu Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941—1945. Referat je bil obravnavan na okrogli mizi britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev v Kuparih 1978. leta, objavljen pa je bil v celoti v Zgodovinskem časopisu, 1979, letnik 33, str. 127—143. Iz kasnejših pismenih pripomb sira Petra Wilkinsona je moč razbrati nekaj zanimivih podatkov, ki doslej še niso na voljo v arhivih. Tako je npr. 8. januarja 1944, torej brž po svojem prihodu, Peter Wilkinson zaprosil Josipa Vidmarja, predsednika izvršnega odbora Osvobodilne fronte, za informacijo o slovenskih manjšinah v Julijski krajini in na Koroškem. Edvard Kardelj je osebno izročil te podatke v obliki zemljevida (pripravil ga je očitno Znanstveni inštitut pod vodstvom prof. dr. Frana Zvittra) na dan 6. marca 1944. Peter Wilkinson je po radiu v London že prej poročal o slovenskih ozemeljskih zahtevah, žal pa arhiv S.O.E. še ni na voljo znanstveni javnosti. Kot se spominja Peter Wilkinson sam, so bile operacije odložene do marca, ker je debel sneg preprečeval kurirske zveze prek Alp oziroma Karavank, ni pa še bilo na voljo izurjenih avstrijskih radiooperaterjev.

Ko se je po koncu misije v Sloveniji Peter Wilkinson na poti v London ustavil v Alžiru, je g. Roger Makins 6. aprila 1944 zapisal tudi tole: »Polkovnik Wilkinson je dejal, da je Maršal Tito za glavo višji od vseh drugih posameznikov, kar jih je srečal med svojim potovanjem.« Wilkinson je menil, da se s širšimi vidiki vojne, kolikor je to lahko ocenil, ukvarjajo le redki posamezniki v Titovem Vrhovnem

štabu. »Med njimi je posebej omenil Kardelja, Slovence in nekdanjega učitelja«, je zapisal g. Makins (PRO, FO 371/44270, R 6595/11/92).

Zanimiv je osebni komentar Petra Wilkinsona k že omenjenemu referatu v Ku-parih, da mu maršal Tito decembra 1943. v Jajcu, ko sta razpravljala o načrtih misije Clowder, ni z ničimer omenjal jugoslovanskih zahtev glede Julijske krajine in Koroške. Toda kot vemo, je Avnoj na svojem drugem zasedanju 29. novembra 1943. leta že sprejel sklepe o priključitvi Primorske, Istre in jadranskih otokov k Jugoslaviji, ni pa bil posebej govor o Koroški. Kaže pa, da podpolkovnik Peter Wilkinson o teh sklepih, ki jih radijska postaja Slobodna Jugoslavija do 14. decembra ni objavila, ni bil tedaj posebej obveščen.

S sirom Petrom Wilkinsonom sem se seznanil šele lani decembra na tretjem znanstvenem srečanju z britanskimi zgodovinarji v Imperialnem vojnem muzeju v Londonu. Poslal sem mu kopije svojih člankov o njegovem poročilu, objavljenih svoj čas v Vjesniku u srijedu in Delu in ga obiskal na njegovem domu v Charingu konec septembra letos.

»To poročilo je bilo, bojim se, zelo amatersko in obžalovanja vredno novinarsko prizadevanje, toda štirje meseci, ki sem jih preživel s partizani, so bili precej razburljivi. Nisem imel ne časa ne znanja, da bi poskusil napisati bolj resno poročilo. Takrat sem imel komaj 29 let. Toda kot impresionistična podoba življenja v »partizaniji« je vzbudilo veliko zanimanje v Whitehallu* aprila in maja 1944, ko so sprejemali ključne sklepe o priznanju,« mi je pisal sir Peter in dodal, da je bil »dovolj znan kot condottiere, tako da so mojim pogledom pripisovali določeno težo, čeprav še zdaleč ne tolikšno kot Fitzroyu Macleanu ali Billu Deakinu — in nihče ni niti za trenutek pomislil, da bi bil jaz »strokovnjak« ali da bi se sam imel za takšnega.«

Peter Wilkinson je menil, da je »glavna (? edina) vrednost tega poročila, da je bilo prvo te vrste, ki je prišlo v Whitehall in v zelo primernem trenutku. Kako veliko vlogo ima sreča v teh osebnih zadevah«.

Niti za trenutek nisem nikdar pomislil, ko sem pisal to poročilo, da bom doživel to, da ga bom videl objavljenega v slovenskem časopisu. Upam, da moje zelo površne kritične pripombe niso prizadele mojih slovenskih tovarišev v orožju, ki so bili tako ljubeznivi z menoj in so tako skrbeli zame, da nisem bil nikdar in nikoli v skrbeh ves čas, ko sem bil v Sloveniji!« mi je pisal sir Peter Wilkinson 22. decembra 1982.

Prav gotovo se mnogi bralci ne bodo strinjali z vsemi ocenami takratnega podpolkovnika Petra Wilkinsona. Pisal je pač iz svojega zornega kota in ni povsod in vselej žel odobravanja niti na britanski strani. Major Jasper Rootham (naši finančni strokovnjaki so ga po vojni srečavali v Bank ob England) je služboval pri četniških enotah Draže Mihailovića in ni bil nič kaj zadovoljen s priznanji, ki jih je v tistem času Radio London dajal partizanom. Skupaj z brigadirjem Armstrongom, bivšim šefom britanske misije pri Mihailoviću, je po svojem odpoklicu (PRO, FO 371/44285, R 11384/11/92) kritiziral partizanom ugodno poročanje B.B.C. o dogajanju v Sloveniji. Vprašal se je, kdo je sploh dal Wilkinsonovo poročilo na voljo Radiu London. Menil je, da je podoben položaj, kot ga je opisoval Wilkinson za Slovenijo, značilen za njegova doživetja v Vzhodni Srbiji med — četniki!!!

* Glavni uradi britanske vlade v mestni četrti Westminster.

Glavni osebni tajnik ministrskega predsednika Churchilla major Desmond Morton je tudi dobil Wilkinsonovo poročilo o Sloveniji in je 3. maja 1944 poslal Sporborgu v londonsko centralo S.O.E. posebno pismo, zaskrbljen zaradi slovenskih teženj. »Težijo k nacionalni slovenski državi, levičarsko ustrojeni in vključeni v federativno Jugoslavijo ter, kot meni Wilkinson, se tega vesele s fanatizmom, ki se ga moramo v celoti zavedati, če nočemo tvegati resnih napak«, je pisal major Morton. Menil je, da so partizanski vojni cilji tudi drugod po Jugoslaviji povsem drugačni kot britanski.

»Mislim, da bi bila velika večina angleškega ljudstva, ki si megleno želi ustvariti raj na zemlji in verjame, da je ta vojna priložnost za to, v resnici zgrožena, če bi se širši okvir angleškega življenja, kakor ga pozna, drastično spremenil. Želijo si boljših plač, boljšega izobraževanja, cenejšega zdravstva, več prostega časa in sploh vsega, kar jim je prijetno; toda zgrozili bi se ob ideji, naj se spremeni ime Spodnje zbornice, naj se odpustijo vsi iz državne službe, razen tistih, ki delajo z lastnimi rokami, da bi bil sprejet zakon, ki bi vsakomur dovoljeval piknik v čigarkoli vrtu ali začasno nastanitev v čigarkoli salonu. [...] Jugoslovani ne mislijo tako kot mi in mi verjetno ne mislimo tako kot oni. Če želimo dobiti in obdržati njihovo politično prijateljstvo, bo le malo zaleglo, če jim rečemo, naj se še naprej bore z Nemci ali da jih celo občudujemo, ker to delajo. To je tako, kot če bi sestradanemu glasbenemu geniju rekli, da si mora res nabaviti nekaj hrane, ali pa če bi mu čestitali k dobremu teku, ko bi mu priskrbeli hrano. Genij, o katerem je govor, bi na sogovornika gledal kot na prezira vrednega butca, dobro vedoč, da njegova resnična želja ni živeti, marveč živeti za to, da napiše veliko opero, zvenečo v svojih možganih,« je končal major Morton.

Michael Rose pa je 18. maja 1944 v zunanjem ministrstvu med drugim takole komentiral Wilkinsonov memorandum: »To je tako dobro poročilo in daje tako živo sliko o partizanski organizaciji v Sloveniji, da bi bilo škoda povzeti ga.« Vendar pa je le opozoril na glavne ugotovitve tega poročila. Načelnik jugovzhodnega oddelka v Foreign Officeu D. Howard je zapisal: »To je prav gotovo najbolj zanimivo poročilo, kar sem jih videl o razmerah kjerkoli v Jugoslaviji, in zahteva skrbno proučevanje.«

Britanski veleposlanik pri jugoslovanski begunski kraljevski vladi R. S. Stevenson in funkcionar Foreign Officea, Howardov namestnik A. Dew sta se 8. junija 1944 posebej sestala s podpolkovnikom Wilkinsonom in mu zastavila vrsto vprašanj. »Na naju je naredil velik vtis kot zelo zanesljiv in inteligenčen opazovalec«, je zapisal g. Dew in nadaljeval: »Polkovnik Wilkinson je na začetku menil, da se brigadir Maclean nagiba k podcenjevanju skrajno proruskega in komunističnega značaja partizanskega gibanja, vsekakor vsaj kar zadeva Slovenijo.« Omenjal je prisotnost ruskih zveznih oficirjev v Sloveniji in menil, da je major Jones dajal vse mogoče obljube, ki niso bile nikoli izpolnjene. Titov odhod na Vis po napadu na Drvar je ocenil kot »veliko napako«, menil pa je, da njegova popularnost ne bo prizadeta, če se bo v kratkem vrnil na kopno.

Na vprašanje, ali bo po vojni opozicija verujočih katolikov v Sloveniji resen dejavnik, je Wilkinson menil, da ne bo tako, »da so mnogi verujoči katoliki med partizani, da so precej pogoste prostovoljne verske službe. Klerikalna stranka se je postavila na stran bele garde in njen vpliv po vojni bo majhen. Niso resnične zgodbe, da partizani preganjajo katolike, kar širijo predstavniki slovenske klerikalne stranke v Angliji. Katolikov kot takih ne preganjajo, pač pa tiste, ki so povezani z belo gardo.«

Wilkinson je opozoril, da v Sloveniji ni opazil simpatij do monarhije, da kralja Petra bolj pomilujejo, kot sovražijo. »Slovenci si prizadevajo zgolj zagotoviti neodvisno Slovenijo v okviru jugoslovanske države, toda partizansko gibanje je mnogo bolj slovensko nacionalistično**gibanje kot karkoli drugega. Slovenija bo zahtevala Trst. Polkovnik Wilkinson je dejal, da je govoril na javnih mitingih petnajst kilometrov stran od Trsta in da ni nikdar slišal niti besedice v italijanščini.« Menil je, da bo »večji del slovenskega prebivalstva prav gotovo ohranil simpatije za partizane po vojnik, in se zavzel za povečanje pošiljk pomoči partizanom v Sloveniji, kar bi pomagalo povečati partizanski prestiž. »Vendar mislim, kot kaže, da so partizani preveč trdno ožejeni z Rusijo, da bi tak ukrep kaj zalegel.«

Wilkinson je menil, da »obstaja zveza med vsemi partizanskimi gibanji v Evropi, in prepričan je, da bi lahko povsem varno pešal iz Slovenije do Barcelone na eno in od Slovenije do Peloponeza na drugo stran«. Menil je tudi, »da bi bila Rusija v zelo močnem položaju, če bi nadzorovala Avstrijo in če bi prek slovenskih partizanskih zvez lahko nadzorovala tržaško pristanišče,« je zapisal g. A. Dew. »Odlično poročilo«, je slednjič z drobnimi črkami dodal še prof. Laffan iz raziskovalnega oddelka Foreign Officea.

Ob koncu vojne je podpolkovnik Wilkinson analiziral tudi položaj na jugoslovansko-italijanski meji in kazal simpatije za Slovence vzhodno od Soče. O tem sem že pisal v razpravi Zavezniške misije v Slovenskem primorju, objavljeni v Borcu, 1983, str. 501—511.

Sir Peter Wilkinson je dobil tri visoka britanska odlikovanja. Med tujimi odlikovanji navaja priročnik Kdo je kdo še poljski križec za zasluge in češkoslovaški red belega leva.

Njegovo poročilo o vstaji v Sloveniji je vsekakor še po skoraj štiridesetih letih zanimivo in vzburljivo branje, ki bo pritegnilo pozornost in vzpodbudilo h kritičnemu razmišljanju ter morda dalo celo oprijemljivejšo podobo za nadaljnje raziskave.

Zgodovinarji bodo imeli nekaj pripomb k podatkom, ki jih v dobri veri navaja podpolkovnik Wilkinson. Očitno ni bil vselej prav obveščen. Npr. prva proletarska brigada je bila ustanovljena že 21. decembra 1941 v Bosni v mestu Rudo. Josip Vidmar ni nasledil Borisa Kidriča kot »predsednik Slovenije«. Slovenski parlament ni bil ustanovljen že poleti 1942. leta, partizani niso rekrutirali britanskih vojnih ujetnikov, ker bi jim primanjkovalo novincev, itd. Wilkinsovo poročilo ni znanstvena razprava in zgodovinskih razprav v tistem času ni nihče pisal o še tekočih dogodkih. Vsekakor pa je to poročilo dragocen in pomemben zgodovinski vir!

Danes živi sir Peter Wilkinson z ženo, invalidko po hudi avtomobilski nesreči, v hiši na samem vrhu vzpetine v Charingu v pokrajini Kent. V daljavi ob jasnih dneh seže pogled do Rokavskega preliva. Ob koncu tedna mu pri delu na prostranih travnikih pomagajo šolarji. Mučita ga astma in revmatizem, ki si ga je nakopal v partizanih. Med drugimi dokumenti je skrbno shranil tudi propustnico glavnega štaba NOV in PO Slovenije s podpisoma komandanta Franca Rozmana in politkomisarja Borisa Kraigherja, partizanski koledar in marsikaj, kar še ni na voljo v javnih arhivih.

** Podpolkovnik Peter Wilkinson očitno ni imel v mislih sklepe 21. seje centralnega komiteja ZK Jugoslavije v Karadjordjevu 1971. leta!

Strogo tajno

Memorandum o vstaji v Sloveniji

Sir Peter Wilkinson

I. Uvod

1. Le malokatera stvar je tako individualna, kot je partizansko gibanje, in prav tako je tudi malo takšnih stvari, ki bi jih bilo bolj nevarno posploševati. Ta zapis je zasnovan na osebnih izkušnjah, pridobljenih med 1500 milj dolgim pohodom po Zahodni Jugoslaviji, Severovzhodni Italiji in na novo ustanovljenem gauu Kärnten, ki sva ga v času od decembra 1943. do marca 1944. opravila z majorjem A. C. G. Heskethom Prichardom, Royal Fusiliers. Zapis je omejen na vstajo v Sloveniji in ne namerava dati pregleda nad celotnim partizanskim gibanjem. Takšnega poskusa mi moje omejene osebne izkušnje ne dopuščajo.

Slovenski vojni cilji

2. Ključ za vsako vstajo je motiv, ki jo navdihuje. Slovenski vojni cilji so:

Prvič in predvsem ustanoviti svobodno in demokratično Slovenijo, ki bi se raztezala od Trsta do Karavanških Alp in zajemala vse slovensko govoreče ljudi. Geografske meje tega območja so natančneje opisane v dodatku I. d.

Drugič, da bi pomagali ustanoviti svobodno zvezno Jugoslavijo, v kateri bi ta osvobojena (in povečana) Slovenija igrala svojo vlogo, ne da bi se ji bilo treba bati nadvlade srbske vojaške oligarhije.

3. S tema ciljema v mislih so slovenski partizani preobrazili vstajo, ki se je začela kot boj za obstanek, v nekaj, kar je sedaj resnično narodno gibanje.

4. Ideal neodvisnega slovenskega naroda izvira iz časov pred zadnjo vojno, ko je bila Slovenija še pokrajina v avstrijskem imperiju. Čeprav slovensko govoreči ljudje pod tujo vladno, so bili takrat vsaj geografsko združeni. Ko je avstrijski imperij propadel, je bila z rappsalsko pogodbo četrtna Slovenije izročena Italiji. Istega leta so bili Slovenci severno od Karavank s koroškim plebiscitom priključeni k preostanku Avstrije.

Ponovna pridobitev teh dveh ozemelj (z vštetim pristaniščem Trst) je tisto, kar si Slovenci po četrtno stoletja tuje nadvlade tako goreče želijo.

5. Kar zadeva koncept zvezne Jugoslavije, to ni nikakršna prazna želja in maršal Tito ter dr. Ribar sta že razvila potreben centralistični ustroj, v katerem slovenski predstavniki igrajo aktivno vlogo. Še več, uradni vpliv te osrednje vlade iz dneva v dan narašča.

Za tiste, ki jih zanima, sem podrobnosti o tej zamotani politični organizaciji in njenem vplivu na Slovenijo popisal v dodatku I. b. tega poročila.

Medzavezniški odnosi

6. Kar zadeva odnos Slovencev do zaveznikov, slepo (in skoraj patološko)

obožujejo ZSSR (in zlasti sovjetsko armado), nekoliko hladno spoštujejo Veliko Britanijo (in posebno njene demokratske parlamentarne ustanove) in kažejo ravnodušnost, ki skoraj meji na odpor, do Američanov. Kljub temu pa je treba omeniti, da vselej raje poslušajo BBC kot Moskvo, in celo zagrizeni anglofobi imajo kar najboljše mnenje o objektivnosti britanskih novic in splošni poštenosti britanskih stališč.

7. Moja omemba hladnega spoštovanja do Britanije se seveda nanaša na uradni odnos (pa tudi ta kljub vsemu postaja čedalje bolj prisrčen). Osebo — podobno kot večina drugih britanskih oficirjev — sem bil deležen toplega sprejema, kamorkoli sem šel! To me je globoko ganilo. To vsesplošno prijateljstvo in gostoljubje, zlasti med revnejšimi ljudmi, ki sem jih srečal na poti, sta bila nekaj izrednega in najbolj dragocen spomin z moje poti.

Odnosi s komunistično partijo

8. Govoriti o medzavezniških odnosih ni moč, ne da bi omenil privrženosti Slovenije Komunistični partiji.

9. Devetdeset odstotkov slovenskih partizanov se označuje za komuniste, dejansko pa zvečine sploh niso. Vsekakor pa se vsi zavedajo, koliko dolgujejo predvojni komunistični organizaciji v Jugoslaviji.

10. Ker ni bilo nobene zavezniške skrivne organizacije, so komunisti poskrbeli za izvirni okvir in mehanizem za celotno partizansko gibanje: organizacijo, koordinacijo, potrebne sklade in zadostno politično spodbudo za razplamtenje prvih isker upora. Ta občutek hvaležnosti je ena izmed prvih lekcij v »politični vzgoji« slovenskega partizana novinca.

11. Poleg vsega tega obstaja v vsem partizanskem gibanju pomembna hrbtenica ljudi, ki bi jih najbolje opisali kot poklicne antifašiste — večinoma izurjene v ruski kadrovske šoli, v kateri je sle-

dilo praktično vojaško izkustvo v mednarodni brigadi v Španiji. Ta strokovni kader je na številnih ključnih položajih v partizanski vojski in zajema tudi Tita, šest izmed njegovih desetih poveljnikov korpusov in veliko število višjih sanitetnih oficirjev, inženircev in drugega tehniškega osebja. Poleg peščice bivših rednih jugoslovanskih oficirjev so bili ti strokovnjaki edini izurjeni oziroma poklicni vojaški element, ki sem ga srečal. Sicer pa je povprečen slovenski partizanski vojak v bistvu amater.

12. Po drugi strani pa ne gre samo tej hvaležnosti pripisati, da 90 odstotkov slovenskih partizanov o sebi meni, da so komunisti. Medtem ko zvečine niso izraziti ideološki komunisti (to tudi sicer ne more biti vera za narod maloposestnikov, kot so Slovenci), kljub temu vlada splošna želja po povezavi z Rusijo. Upravičeno čutijo, da je napredovanje sovjetskih armad najbolj (in malone edino) nezmotljivo znamenje skorajšnje zavezniške zmage in osvoboditve njihove dežele. V ZSSR vidijo (nekako z domišljijo) zagovornico majhne države v boju za narodno neodvisnost in simbol uspešnega ljudskega odpora proti fašističnemu nasilniku. V njej tudi vidijo maščevalko malega slovenskega človeka v njegovem dolgotrajnem sporu z lastno buržoazijo in s predvojno kliko srbskih poslovnežev (katerim pripisujejo tolikšno zlo, ki ga verjetno njihovo število in pomen komajda zaslužita). In končno, podobno kot v vseh slovanskih deželah, z vidno izjemo Poljske, že po tradiciji gledajo na Rusijo kot na odrešenico.

13. Če torej povzamem, ne bi bilo res, če bi rekel, da so komunisti, vsekakor pa drži, da je najmanj 90 odstotkov slovenskih partizanov najbolj gorečih občudovalcev ZSSR, katere politično in vojaško vodstvo sprejemajo brez vprašanj.

14. Ta ruski vpliv lahko postane pomemben, če bo po vojni ponovno oživel ruski imperializem. Zavedati bi se namreč morali, da se Velika Slovenija raz-

teza od Trsta na zahodu do Beljaka in Celovca na severu in da za Češkoslovaško prav Slovenija omogoča Rusiji najpomembnejši dostop k Zahodu.

15. Za sedaj komunistični vpliv narasča, toda če si ogledate prilogo I. b., lahko ugotovite, da so krščanski socialisti dobro zastopani v izvršnem odboru, in če bi prišlo do poveljne reakcije, končni nastop nečesa, kar bi spominjalo na krščansko socialistično vlado (za sedaj nekaj, kar ni verjetno) v Sloveniji, ne bi bil nemogoč.

16. Hkrati pa je treba pripomniti, da se več kot 50 odstotkov aktivnih katolikov bori v beli gardi proti partizanom.

Odnos do kralja Petra

17. Ostaja eno ključnih izpostavljenih političnih vprašanj: to je odnos Slovencev do kralja Petra. Razen če bi zahtevali, naj ga spet sprejmejo — čemur bi se postavljali po robu do zadnjega moža, se zanj ne zmenijo kaj dosti. Še najmanj pa goje kakšno maščevalnost do njega. Naj bom konkretnější: denimo, da bi kralj Peter nekega lepega dne s padalom pristal na svobodnem slovenskem ozemlju. Mislim, da bi ga (potem ko bi se obvezno posvetovali s Titovim štabom), vljudno postavili v hišni pripor, dokler ga ne bi mogli predati Britancem kot enega izmed njihovih nezaželenih agentov, s priporočilom, naj ga nemudoma pošljejo nazaj v Italijo. Priznam, da bi partizani z veseljem postrelili nekatere iz njegovega spremstva, na kralja pa Slovenci gledajo prej s pomilovanjem kot s sovraštvom. V njem vidijo nesrečnega mladeniča, rojenega v stoletju, ko kralji niso več v modi.

II. Vojaška organizacija

18. Partizansko vojaško prizadevanje je odvisno od ohranjanja lepega ravnotežja med političnim in vojaškim nadzorstvom. To je ljudska vojska, ki se je med drugim zaklela, da bo zrušila pred-

vojni srbski vojaški despotizem. Nikakor si ne želijo, da bi ga nadomestili z novim (kar bi partizansko gibanje lahko postalo), in so odločeni imeti vojsko pod nadzorstvom. V ta namen so razvili diarhičen sistem poveljevanja, po katerem sta v vsaki enoti, od korpusa do čete, komandant in politkomisar soodvisna in povelje ni veljavno, če ga nista podpisala oba. Samo Tito združuje v eni sami osebi politično in vojaško suverenost.

Praktične neugodnosti takšnega sovladja so očitne, zlasti še, ker sta komandant in komisar po položaju tehnično enaka (čeprav ima v praksi komandant vedno zadnjo besedo).

Komandant

19. Na splošno so komandanti sijajni fantje: nepolitični, kolikor je pač mogoče biti, ko priljubljenost igra veliko vlogo pri imenovanju; pogumni do te mere, da je škodljivo — prejšnjo zimo so bili ubiti trije divizijski komandanti, ki so osebno vodili svoje vojake v boj. Komandanti korpusov in divizij so brez izjeme dobri oficirji, od katerih jih je bilo dosti izurjenih v ruski štabni šoli, za seboj pa imajo izkušnje v mednarodni brigadi. Brigadni in bataljonski komandanti so na splošno brezhibni, praktični vojaki z izkušnjami, ki so si jih pridobili v več kot dvajsetih mesecih nenehnih gverilskih bojev. Zaradi naglega naraščanja slovenske vojske so četni komandanti večinoma neizkušeni in manj tehtni. Toda v celoti so Slovenci lahko upravičeno ponosni na svoje komandante. Tisti, ki ne upravičijo svojega imenovanja, ne ostanejo dolgo na položaju. Obstaja tudi visok standard policejske pristojnosti in osebne vodenja.

Politkomisar

20. Navzlic temeljnemu nestrinjanju v vsem, razen v našem sovraštvu do Švabov, sem se s komisarji dobro razumel. Kljub temu pa so kot celota ne-

prijeten razred. Višji komisarji so izredno inteligentni. Nekateri med njimi, na primer Kraigher in Bebler (oba zelo privlačna moža), so komunisti z mednarodnim slovesom. Večina izmed njih je ostro kritična glede prispevka Britanije v vojni (in v bistvu do vsega, kar je meni kot poklicnemu vojaku sveto). Nekateri so osebno ambiciozni in zategadelj najbolj vidni med slovenskimi partizani, katerih gibanje je gotovo eden izmed najbolj nesebičnih pohodov v zgodovini. Nižji komisarji so tip nezadovoljnega osnovnošolskega učitelja, družbeno frustriranega, ambicioznega in maščevalnega.

21. Kljub vsemu so vsi komisarji pogumni ljudje in se kosajo s komandanti pri vodenju vojakov v boj. Vsi so — poleg tega, da so politično izobraženi — tudi vojaško izurjeni, tako da pogosto nadomeščajo poveljnike v svojih enotah. Gledano nepristransko, je treba povedati, da so mnoge enote vdane svojim komisarjem, in zato ni nujno, da značilnosti, ki niso po mojem okusu, partizani zavračajo.

22. Komisarji so odgovorni tako za moralno kot za kulturno-politično izobrazbo svojih vojakov. Odgovorni so za varnost, propagando in v veliki meri za novačenje. V večjih formacijah imajo tudi obveščevalne naloge in prav komisar skrbi za konspirativno plat gibanja, vštevši vzpostavljanje kurirskih zvez, subverzivnih organizacij v mestih. Predvsem pa skrbi za zvezo s Komunistično partijo.

23. Če povzamem, politkomisarji kot razred so partizanski element, ki je najmanj naklonjen britanskim idealom in najbolj sovražen do našega dela na Balkanu. Partizanska uradna angleška označba zanje je »welfare officers« (oficirji za splošno blaginjo), kar do neke mere zavaja.

Štabna organizacija

24. Partizanski štabi so majhni tako zaradi tega, ker morajo biti mobilni, kot

tudi zaradi decentralizacije, ki je inherentna gverilskemu vojskovanju, in seveda tudi zato, ker ni korpusnih enot. Vzemimo na primer štab 9. korpusa: sestavljajo ga komandant (v rangu polkovnika), komisar (podpolkovnik), načelnik štaba (v rangu majorja, kličejo pa ga običajno kar načelnik), obveščevalni oficir (kapetan) in nižji oficir-vezist. Po administrativni plati so v štabu še intendant (kapetan), zadolžen za prehrano in bivanje štaba korpusa in za splošno oskrbovanje s takšnimi vojnimi zalogami (zlasti iz sovražnikovih skrivnih virov), kakršne enotam lokalno niso dosegljive. V štabu so še doktor in skupina desetih propagandistov (agitprop) ter končno še mobilni sodni oddelek, ki ga sestavljata dva oficirja (znana kot referenta) in katerega jurisdikcija obsega od sojenja za veleizdajo do razsojanja o zahtevah kmetov v zvezi z blagom, ki so jim ga partizani na silo odvzeli.

25. V Sloveniji so celo štabi višjih formacij nomadski. Njihovo potovanje iz kraja v kraj narekuje manj sovražnikova aktivnost kot nezmožnost podeželja, da bi jih prehranjevalo. Večinoma so nastanjeni v vaseh in višji štabi so pogosto v bližini kakšnega nemškega okupacijskega območja, od koder je moč dobiti črnohorzijsko blago.

Slovenski bojni razpored

26. Slovensko poveljstvo sestoji iz dveh korpusov, 7. in 9. Mejo med korpusoma pomeni železnica med Ljubljano in Trstom.

27. 7. korpus sestoji iz 14., 15. in 18. divizije in 8 (?) odredov, zadolžen pa je za Istro (severno od reke Dragonje in južno od meje med korpusoma), Notranjsko, Dolenjsko in Untersteiermark (angleško Lower Styria, slovensko pa Štajerska).

28. 9. korpus sestavljajo 31. in 32. divizija in 6 odredov. Te enote so v slovenskem območju Severovzhodne Italije (znano kot Primorsko), Oberkrainu (slo-

vensko Gorenjska) in Carinthii (po slovensko Koroška).

Moč

29. V preteklosti je bilo morda nekaj zmede glede strokovnih izrazov za partizanske enote.

30. Korpusu običajno poveljuje polkovnik, šteje pa kakih 10—15.000 mož.

31. Diviziji poveljuje podpolkovnik, šteje pa tri do štiri tisoč mož (na primer 32. divizija ima 3.800, 31. divizija pa 4.000 mož).

32. Brigada ima uradno 1000—1500 mož, poveljuje pa ji major.

33. Bataljon šteje dvesto do petsto mož.

34. Odredu običajno poveljuje major, šteje pa nekaj manj mož kot brigada. Običajno sestoji iz dveh ali treh bataljonov.

Brigade, odredi in odbori

35. V Sloveniji so partizanske enote organizirane v treh kategorijah: brigadah, odredih in odborih, od katerih ima vsak posebno vlogo.

a) Brigade

Brigada sestoji iz treh bataljonov in je običajna slovenska taktična enota za ofenzivne operacije. Zelo redko, če sploh kdaj, ima statično vlogo. Če nima posebne naloge — na primer konvojske ali rekrutne — je njena običajna taktika v tem, da prodira skozi nevtralno mejno ozemlje, ki ločuje nemško od partizanskega svobodnega ozemlja, in, tako rekoč, išče spopad. To je lahko v obliki napada ali opazovanja osamljenih nemških postojank, napada na železniško progo ali postavljanja zasede konvoju. Podobno kot vsi gverilci se upravičeno in če je le mogoče, izogibajo čelnim spopadam. Kadar jim to grozi, se razkropijo v gozdovih in se drugje spet formirajo.

b) Odredi

Odred je običajna slovenska garnizijska enota. Običajno sestoji iz treh bataljonov, od brigade pa se razlikuje po tem, da ima pretežno statično in obrambno vlogo. Njegova naloga je, da deluje kot posadka in policija na osvojenih ozemljih in da preprečuje vsakršne sovražnikove vpade. Odred sestoji iz rednih vojakov, čeprav so pogosto z območja, ki ga odred brani. Sedaj, ko ofenzivne operacije v Sloveniji upadajo, odredi na splošno bolj kot brigade privlačijo boljši in bolj izkušen tip partizana. Čeprav ima odred obrambno vlogo, se pred močnejšo silo umakne in se podobno kot brigada, če je le mogoče, izogne frontalnim bojem.

c) Odbori

To so skupine krajevnih obrambnih prostovoljcev, ki niso ves čas pod orožjem. Zelo spominjajo na našo Home Guard (domobranstvo — op. prev.) in imajo dosti enakih prednosti in omejitev. Vsi imajo puške, nosijo pa samo partizanske kape brez uniform. V večjih nezasedenih vaseh je po ena civilna patrulja, ki je ob sovražnikovem približevanju odgovorna za pravočasen alarm, tako da omogoči pobeg vsem partizanom. Zelo redko zahtevajo od teh civilnih patrulj, da se s silo postavijo po robu nemškemu vdoru v njihovo vas. Navadno se po alarmu skupaj z drugimi partizani umaknejo v gozdove. Naloga odbora je tudi, da skrbi za krajevne vodnike.

Slovenska taktika

36. Slovenski partizani (bolj kot Bosanci ali Hrvati, katerih sile so bližje redni vojski) so mojstri gverilskega vojskovanja v klasičnem slogu: »neranljivi, nedosegljivi, brez obličja in hrbta, razprostirajoč se naokrog kot plin«. Njihov uspeh je v očitnem spoznanju (naj nadaljujem z besednjakom iz Sedmih steb-

rov modrosti) »da je redni vojak lahko nemočen brez tarče. Lahko bo postal lastnik zemlje, na kateri sedi in v katero lahko dreza s svojo puško«; in nič drugega. Na kratko, slovenska taktika je v bistvu izmikalna in borijo se v odkritem spopadu le, kadar so v škripcih.

37. Izkoriščajoč lastno mobilnost, nedostopnost terena in poznavanje kraja se izogibajo, če je mogoče, celo temu, da bi sovražniku ponudili cilj, ki bi ga zadel s svojo večjo ognjeno močjo in opremo.

38. Poštena kritika je, če rečem, da se iracionalno in skoraj primitivno boji-
jo tankov in letal. V celoti se sedaj v glavnem nagibajo k napakam predvsem zaradi previdnosti. Seveda pa ne smemo pozabiti, da predvsem vojujejo svojo vojno. Narašča tudi razumljiva želja, da bi preživel v sedanjem boju. To pomeni, da so partizani sedaj, ko pritisk na Nemčijo narašča z drugih koncev in popušča nemški primež na Balkanu, počasnejši pri izkoriščanju priložnosti, kot pa so bili, denimo, pred devetimi meseci. Ta tendenca se bo morda zmanjšala, ko se bo moštvo v vojski bolj zavedelo neizogibnega pomanjkanja hrane in dobav in verjetne dolgotrajnosti vojne. Toda za sedaj še vedno uživajo plodove italijanske kapitulacije in so zelo naveličani vojne. So ne samo duševno, ampak tudi telesno izčrpani.

39. V štirih mesecih, kolikor sem jih prebil v Sloveniji, sem bil priča temu, kako so z eksplozivom neeksplodirane letalske bombe vrgli v zrak železniško progo med Zagrebom in Karlovcem; navzoč sem bil tudi pri manjšem napadu patrolje v Istri, ki je bil zelo uspešen. Nemške izgube: en ubit in pet ujetih (štirje Mongoli in nemški podoficir), medtem ko so imeli partizani le eno smrtno žrtev: videl sem manjši strelski spopad, ko je nemška četa nepričakovano napadla vas (Vinica), v kateri sem prenočeval. Napad je bil odbit brez vidnih izgub na eni in drugi strani. Priča

sem bil tudi precej večjemu boju, ko je nemški bataljon za dve uri zasedel Cerkno, pobil 40 partizanov, ki jih je našel tam, in se potem umaknil, ko je začutil pritisk partizanskih okrepitev, obsegajočih malone dve diviziji. Partizani navzlic številčni premoči niso resneje skušali preganjati umikajočih se Nemcev.

40. Hkrati pa je precejšnja »Kleinkrieg« aktivnost na cesti in železniški progi Ljubljana—Kočevje. Drugega marca je bilo sporočeno, da je postojanka v Kočevju oblegana in da je že sedem dni brez hrane. Kljub vsemu pa sumim, da pobuda za precejšen del te aktivnosti tiči prej v plenu, zlasti v cigaretah, ki jih na Dolenjskem in Notranjskem sploh ni dobiti. Ob tej priložnosti je bila iz Ljubljane poslana na pomoč močna vojaška kolona, ki pa je zaradi nepričakovanega snežnega meteža povsem obtičala na poti. Navzlic temu partizani niso bili voljni, da izkoristijo prednost takšnega položaja in so dopustili, da se je kolona praktično nemoteno umaknila.

41. Nespametno bi bilo, če bi pripisovali prevelik pomen tem incidentom, ker sem morda neobjektiven zavoljo zelo omejene osebne izkušnje (čeprav si domišljam, da nisem). V vsakem primeru, če hočem biti pravičen do partizanov, moram poudariti, da nikoli nisem bil dlje časa s kakšno bojno enoto in sem si skrbno prizadeval izogniti se stiku s sovražnikom, ker bi to ogrozilo mojo lastno nalogo.

Rekrutiranje

42. Formiranje prvotnih slovenskih partizanov je bil v glavnem proces združevanja različnih uporniških skupin, ki so se spontano pojavile v raznih koncih dežele. Izmenoma so od časa do časa pošiljali majhne skupine partizanov organizirat vstajo na območju, kjer dotlej ni bilo uspeha. Tako si je jeseni 1942. dvainšestdeset partizanov pod poveljstvom Bračiča utrla pot z Dolenjske-

ga na Primorsko in do pomladi 1943. že ustanovilo dve brigadi v Severovzhodni Italiji. Do konca istega leta sta ti brigadi že narasli v dve diviziji, ki sestavljata sedanji 9. korpus.

43. V vsakem primeru pa je bil omejevalni dejavnik prej pomanjkanje orožja kot pa pomanjkanje mož.

44. Potem je nenadoma prišlo do propada Italije in slovenski partizani so imeli čez noč več orožja in opreme, kot pa bi ju lahko uporabili v razpoložljivem času. Obilica tega je pomenila, da lahko oborožijo še nadaljnje tri divizije in povečajo moč na dva korpusa. Tedaj je res bilo precejšnje pomanjkanje rekrutov.

45. Izvršni odbor je zato izdal odlok, po katerem se vsak moški in ženska od 18. do 45. leta vpokliče v partizansko vojsko, vendar pa odziv ni bil razveseljav. Posledica tega je bila, da so bile poslane brigade novačiti in tiste, ki ne bi hoteli prostovoljno v partizansko vojsko, je bilo treba, če je bilo nujno, k temu prisiliti. Pomembna posledica tega je bila, da je med nemško jesensko ofenzivo, ki je sledila novačenju, veliko teh rekrutov dezertiralo. Zavoljo teh pobegov so si slovenski partizani tako zelo prizadevali vključiti v svoje vrste vsakega pobeglega britanskega vojnega ujetnika, ki je prečkal njihovo ozemlje. S tem naj bi ohranjali svojo številčnost (vsaj na papirju, kajti veliko britanskih ujetnikov telesno ni bilo sposobnih za boj).

46. Sedaj so rekruti večinoma prostovoljci ali pa begunci iz kake izmed nemških »Wehrmannschaft« mobilizacij. Februarja sem sam videl skupino takšnih beguncev, ki so jih partizani pripeljali s Koroškega. Razen peščice mladih fantov so bili med njimi večinoma kmetje srednjih let, ki so jih sredi noči vrgli z postelj in prisilili, da so zbežali, da bi ostali živi. Neobriti in premraženi od prve noči na prostem, neoboroženi, razdražljivi in potrti in zdelo se je, da nikoli ne bodo koristni vojaki. Toda ob-

veščen sem bil, da je ta neobetavni material po enem mesecu v brigadi in po tečaju »političnega pouka« postal prav tako odločen in navdušen kot ostali partizani. Hm, morda.

47. Čeprav je za mobilizacijo spodnja starostna meja 18 let, so prostovoljci pogosto mnogo mlajši. (Zlasti še na Hrvaškem, kjer sem moral na ramenih nositi dvanajstletnega bojnika, ki so ga poslali, da bi me spremljal čez nikogaršnjo zemljo. Če ga ne bi bil nosil, bi ga zametlo!) Tudi v Sloveniji pogosto srečaš dvanajstletnike ali štirinajstletnike, vodnike ali celo mladoletne četne komandirje, ki poveljujejo možem, dvakrat starejšim od njih. Generalmajorji so sredi tridesetih let, divizijski komandanti so v poznih dvajsetih letih — pogosto imajo v štabu oficirje, ki so deset let starejši od njih. Ko sem o tem razpravljal z nekim partizanom, me je smejoč se spomnil, da je bil Marlborough vrhovni poveljnik, ko mu še ni bilo trideset let, in da je bil Pitt pri štiriindvajsetih ministrski predsednik, v gverilskem vojskovanju pa je nezmotljivost še najmanj privilegij starosti. In zares so »poddvajsetletniki« lahko — in tudi so — na sestankih povedali svoje mnenje ravno tako glasno in dolgo kot sam komandant in so jih tudi vedno potrpežljivo poslušali.

Urjenje

48. Urjenje rekruta običajno sestoji iz desetdnevne vaje s puško, puškomitraljezom in bombo, potem pa tako imenovanega izurjenega vojaka pošljejo v brigado. Kakorkoli že, za gverilce slovenski partizani zelo resno jemljejo urjenje. S prvo vojaško šolo so začeli že jeseni 1941. blizu Ljubljane. Sedaj imajo oficirsko šolo (nomadsko kot vse druge ustanove) s šesttedenskim tečajem. V šolo lahko naenkrat sprejmejo dvajset gojencev. Učni program vsebuje taktiko (do ravni bataljona), dril, streljanje in miniranje. Poleg tega je bilo slišati, da

imajo pri slovenskem glavnem štabu redne tečaje za veziste, inženirce in topničarje (čeprav nimajo topov), toda natančnih podrobnosti o tem nisem nikoli zvedel. Slovenci zvečine izberejo svoje specialiste na podlagi njihovih predvojnih poklicev in izkušenj in čisto upravičeno ne skušajo uriti novincev za tehniška opravila.

49. Tudi manjše formacije imajo šole: na primer 9. korpus je imel gverilsko šolo, na kateri je bil Stanislav Simčič, Slovenec, ki smo ga izurili na Srednjem vzhodu, postavljen za inštruktorja za sabotažo in miniranje.

50. Večinoma so navodila v vseh teh šolah striktno praktična in temeljijo praviloma bolj na osebnih izkušnjah (iz katerih so partizani napravili pravo umetnost) kot pa na teoretičnem znanju.

51. Strelska izurjenost ne dosega rednih britanskih standardov in nadzorovano streljanje je malce amatersko. Streljajo na neverjetno oddaljene cilje, čeprav so na voljo omejene količine streliva. Standard uporabe radijskih oddajnikov in sprejemnikov, o čemer imamo na žalost veliko izkušenj, je obžalovanja vreden.

52. V Sloveniji je pismenost nad 95 odstotna.

53. Če povzamem, standard urjenja je precej pod ravno redne vojske (celo ko gre za patroljno taktiko), toda neskončno boljši, kot sem si ga lahko zamisljal v katerikoli gverilski vojski.

Disciplina

54. Ko gre za protidružbene prekrške (na primer kraja ali posilstvo) so sankcije, kazni izredno ostre. Po drugi strani pa pokorščina ni slovenska vrlina in preživiljal sem nekaj neugodnih trenutkov, ko je vsa patrolja razpravljala o tem, ali je zaželeno izpolniti nujen ukaz ali ne. Slovenski poveljnik se mora najprej prepričati, ali ukaz, ki ga izda, pomeni voljo večine, sicer ne ostane dolgo na svojem položaju.

Ujetniki

55. Slovenci ne jemljejo ujetnikov in povedali so mi, da tudi njih same Nemci vedno postrelijo (čeprav sodeč po virih iz vrst vojnih ujetnikov dvomim, da je tako). V dveh primerih so Nemci stopili v stik s slovenskim štabom in predlagali zamenjavo. Obakrat so jih partizani zaničljivo zavrnil. Vsekakor pa nedvomno občasno zamenjavajo pomembne osebnosti.

Osebnoprema

56. Devetdeset odstotkov jih nosi italijanske uniforme — večinoma v dobrem stanju. Vse partizanske čete (in večina vaščanov) imajo dobre čevlje italijanske ali domače izdelave. Pač pa je precej težko dobiti nove čevlje. (Z največjo težavo smo na primer dobivali škornje za pobegle vojne ujetnike.) Ko sem odhajal, je začelo primanjkovati usnja za popravilo.

57. Vsaki enoti je dodeljen dober čevljar, pri večjih štabih pa je tudi krojač. Približno polovica vojakov ima italijanske plašče, del preostalih pa je verjetno zavrnil plašče, ker so pretežki za nošnjo. Vsi imajo najmanj po eno odejo in večina ima tudi italijanska šotorska krila.

58. Ob mojem prihodu je bilo od vseh slovenskih štabnih oficirjev pričakovati, da nosijo italijansko uniformo, drugi pa so lahko nosili britansko bojno uniformo, če so jo lahko dobili. Mislim, da so odsihdob ta ukaz razveljavili in sedaj lahko uradno vsi nosijo bojno uniformo.

Lahko orožje

59. Vsakdo — celo prostovoljec v narodni zaščiti — ima vsaj puško in grana-to, visečo na pasu (na splošno pripeto z varnostno zaklopko!); oficirji in podoficirji imajo pogosto brzostrelko. Orožje je pomemben prestižni predmet in sten, angleška brzostrelka, zato sploh ni pri-

ljubljen, ker izgleda tako očitno ceneno! Moj colt super je bil skoraj moja najboljša prepustnica.

60. Povprečna četa z močjo sto mož ima običajno 2 težka in 10—12 lahkih mitraljezov in najmanj 1 lahek minomet.

61. Kot kaže, streliva za lahko orožje ne primanjkuje, vendar so zaloge — razen tistega, kar partizan nosi pri sebi — seveda omejene. Obsega teh zalog, ki so jih posamezniki in enote skrili po raznih krajih, nikakor ni mogoče oceniti.

Topništvo

62. Zaradi terena je vsako topništvo, razen zlozljivega, nepraktično. Tistih nekaj primerkov, ki so jih zaplenili Italijanom po kapitulaciji, so v kasnejši nemški ofenzivi izgubili. Sedaj sploh nimajo topništva in edino orožje za podporo je nekaj težkih minometov — približno dva na brigado.

Potitankovsko orožje

63. Na bataljon pride manj kot ena protitankovska puška. Njihova običajna obramba pred tanki je umik v gozd. Odveč je reči, da imajo sleherno vozilo na gosenicah za »tigra«.

Inženirstvo

64. Mostove so razstreljevali zelo dobro in pogostno. Njihove protitankovske ovire, z nekaterimi vidnimi izjemami, bi bile neučinkovite proti vsakemu sodobnejšemu tanku. Pravzaprav so bile skrajno nevšečne za partizane, saj so učinkovito ovirale vozni transport, kar je pomenilo, da je bilo treba vse tovoriti na tovornih sedlih ali pa z nosači.

65. Rušenje prog jemljejo zelo resno in uporabljajo tole:

a) 8—16-funtne mine;

b) 3 ali 4 naboje, vsak po 2 funta, po 4 metre narazen;

c) 3 pragove, povezane skupaj (glej dodatek I. c.).

66. V zvezi z njihovo metodo: najraje imajo pragovno tehniko. V zvezi z uporabo eksploziva trdijo, da bi sicer dve palici plastika nedvomno presekali tračnico, vendar pa so izkušnje pokazale, da bi naglo vozeči vlak takšen presek preskočil, zlasti na ovinku, kjer zaradi sredobežne sile vozi po eni tračnici. (Katera tračnica naj bi to bila, ni moč reči, ker je to odvisno od hitrosti in teže vlaka.) Ugotavljajo tudi, da 1 funt plastika sicer uniči pol metra tračnice, vendar s tem ni rečeno, da vlak zagotovo iztiri. Za to je treba uničiti vsaj 4 metre proge, ker do eksplozije ne pride vedno takrat, ko je kolo natanko nad eksplozivom, in je zato mogoče preskočiti polmetrski presek.

67. Partizani nenehno potrebujejo eksploziv, ki ga uporabljajo za mnoge nekonvencionalne (in ne vedno ekonomske) reči. Slovenci ga imajo malo posebno sedaj, ker so večino sovražnikovega porabili (zlasti po italijanski kapitulaciji).

Zveze

a) Radio

68. Slovenski glavni štab ima radijsko zvezo s:

Titovim vrhovnim štabom,
hrvaškim glavnim štabom,
štabom 7. korpusa,
štabom 9. korpusa.

Korpus ima običajno radijsko zvezo z divizijo (v glavnem zaplenjen italijanski material), tu in tam pa ima divizija tudi zvezo z brigado, toda to je redko in pogosto neučinkovito. Kot rečeno, je raven ravnanja s tem skrajno nizka.

b) Telefoni

69. Za razliko od Bosne in Hrvaške, kjer imajo prvovrstno telefonsko mrežo, so v Sloveniji telefoni izredno redki. Edino območje, kjer sem videl, da jih pogosteje uporabljajo, je bilo v bližini štaba 9. korpusa (in seveda v Beli kra-

jini, čeprav tu le med pomembnimi mesti, kot so Semič, Črnomelj in Metlika).

c) Kurirji

70. Odlika slovenskih komunikacij je njihov kurirski sistem. Ta je v glavnem v rokah fantov, starih od 14 do 20 let, ki so na raznih stopnjah in pogosto živijo v sila nevarnih razmerah in skoraj vedno zelo neudobno. Odgovarjajo za prenos pošte in vodenje uradnih potnikov. Povprečen pohod na noč traja 6 do 12 ur, če je vse v redu, pripravljeni pa morajo biti tudi na 20-urno pot, ki smo jo bili prisiljeni opraviti v pol ducata primerov (najhujši pohod brez predaha je trajal 37 ur!)

71. Po uradni kurirski liniji je moč priti iz slovenskega glavnega štaba na Primorsko v desetih dneh, na Štajersko v 10 dneh, iz primorskega štaba (9. korpus) v Celovec v 8—10 dneh in v Istro v 5 dneh.

72. Ta kurirska organizacija je najučinkovitejša in najbolj tajna dejavnost, ki sem jo videl med svojo potjo. Kot mi je znano, ne obstaja nič podobnega v takšnem obsegu v Bosni ali na Hrvaškem, kjer večina zvez poteka po varnih območjih.

73. Živo se spominjam kurirskega srečanja kakih dvajset milj vzhodno od Trsta. Bila je majhna lopa iz protja in smrečja v gozdu nad progo Trst—Ljubljana. Od časa do časa je nebo osvetlil velikanski žaromet električne lokomotive, ki je vleklal vlak po vijugasti in s snegom pokriti progi iz Trsta. Noč je paralo tudi nenehno brzostrelsko streljanje nemških patrolj na progi, kako miljo v dolini. Ko smo prispeli, je bil istrski kurir že v kolibi. Sklanjal se je nad majhnim ognjem. Pet minut kasneje je prišel kurir iz Jugoslavije. Pretikal in spotikal se je med drevjem. Bil je precej zadihan, kajti na železniški progi ga je presenetila nemška patrolja — že tretjič ta teden, nam je povedal. Bilo mu je kakih osemnajst let, drugi pa jih je ka-

zal še manj — vsem sta se zdela kot dva angleška šolarja na smučarski turi.

74. Za sortiranje pošte je bila potrebna ena ura. Pisma so bila iz Avstrije, Italije — in celo iz Albanije; po videzu pomembne pošiljke iz Titovega štaba in preprosta pisma slovenskih kmečkih mater sinovom, ki se borijo na Koroškem. Vsako pismo je novi kurir skrbno opisal in podpisal. To je bil najbolj impresiven primer razsežnosti in resnične učinkovitosti partizanskega gibanja.

75. Potovali smo iz primorskega štaba v Istro. Močno je snežilo. Sneg nas je čisto izčrpal, čeprav smo imeli za seboj šele tretjino nočne poti. Zato nam je prijalo čakanje med razvrščanjem pošte, čeprav nam je medtem od burje zmrznil znoj na hrbtih, od snega mokre in premražene noge pa so nas tako neznosno bolele, da smo podvomili, ali bomo sploh lahko še kdaj hodili.

76. Potem ko smo si zaželeli srečno pot — običajen pozdrav na poti — sta kurirja odšla. Ustavili smo se toliko, da smo odstranili sledove ognja in zabrisali sledi v snegu. Nato smo se tudi mi odpravili k »štreki«. Vodili so nas bliski bomb in oranžne rakete nemških patrolj.

Plača

77. Partizani ne dobivajo nikakršne plače. Na partizanskem osvobojenem ozemlju je bil denar praktično odpravljen in nič ni naprodaj, razen vina (20 lir za liter). V mejnih območjih je prav tako zelo malo naprodaj, vendar ima denar še nekaj pomena. Lire ne sprejemajo kot valuto. Običajno se je za prenočevanje plačalo »posredno« (toda to je bilo pogosto zavrnjeno), se pravi s poslovilnim darilom. Kava, čaj, sladkor in cigarete — če vse to lahko nosiš s seboj — vse to je več vredno od denarja, uporaba katerega je, tako se mi je zdelo, partizane v tistih razmerah vsak dan spominjala, da smo narod trgovcev.

78. Partizanska vojska v Sloveniji je v preskrbi povsem odvisna od civilnih organizacij. Za hrano, civilni prevoz itd. skrbi vaški odbor, ki je odgovoren za vzdrževanje vseh enot v svojem območju. Nobena pohvala ni previsoka za način, s katerim je civilno prebivalstvo brez pritožb sprejemalo žrtve, ki jih narekujejo potrebe partizanov, katerih zahtevnost se skorajda enači z nemško. Dobrosrčnost, s katero so dajali še zadnje, kar so imeli, v prid njihovi stvari, mi je bila najbolj prepričljivo potrdilo o priljubljenosti vstaje in vdanosti njenim ciljem.

79. Seveda pa je za vojsko tolikšnega obsega nemogoče, da bi se preživljala izključno s tistim, kar daje podeželje. Za preskrbo kot tudi za vojne zaloge in zdravstveno opremo so poleg podežlja odvisni še od:

- a) zaplenjenih sovražnikovih zalog;
- b) pošiljk, ki jih odvržejo britanska letala;
- c) skrajno zaupnih virov dobav iz mest, ki so jih okupirali Nemci.

Ljubljana je sedaj čisto zaprta za partizane in skoraj vse je treba dobiti iz Trsta. Sedaj, ko so oblast namesto Italijanov prevzeli Nemci, je ves ta promet postal še bolj nevaren in težaven, zato tolikanj bolj nestrpnost pričakujejo britanske zračne dobave.

Dobave hrane

80. Ko sem bil v Sloveniji, je bilo za vojsko zadosti mesa in krompirja, povsem pa je primanjkovalo sveže zelenjave in sadja (in, mimogrede, mila in tobaka), manjšale pa so se tudi zaloge kruha. Soli in sladkorja ni bilo. Kar ustrežna prehrana, čeprav ne preveč zdrava in obupno dolgočasna. Najboljši izraz zanjo je »pošten zaporniški jedilnik«.

81. Menim, da partizane sedaj tare pomanjkanje hrane. Ker so računali na

zgodnjepomladansko zavezniško invazijo, so kriminalno razsipali svoje zaloge: pojedli so semensko koruzo in semenski krompir, pobili živino, ne da bi pomislili na rejo in tako dalje.

82. Med februarsko potjo po Notranjskem so bili že opazni prvi znaki akutnega pomanjkanja med civilnim prebivalstvom, januarja pa mi je sekretar primorskega narodnega sveta povedal, da imajo hrane le še za dva meseca. To je bilo pretiravanje, kajti na Primorskem sem ostal še šest tednov in jedel imenitno ves čas, podobno pa je bilo tudi po vaseh, skozi katere sem šel.

83. Kakorkoli že, ko gre za problem partizanske preskrbe, mora človek biti hvaležen za tisto, kar je na krožniku, ker je to vse, kar je tam in tam, od koder je hrana prišla, največkrat ni ničesar več. Partizani živijo iz dneva v dan in iz rok v usta in če hočejo biti še tako skromni (čeprav gospodarnost ni vrlina, ki bi jo Slovani občudovali), jim njihovo nomadsko življenje in negotovi premiki onemogočajo, da bi si delali zaloge za hude dni. Običajno ima partizan na voljo le, da se postí poln ali pa prazen.

Zdravstvo

84. Čeprav so zdravniki na splošno brez mila, anestetikov in antiseptikov, delajo po svojih najboljših močeh. Če pacient preživi potovanje na brezvzmetnem kmečkem vozu ali pa na sedlu tovornega konja in če zdrži dolge nočne pohode, ogrnjen le s tanko odejo (ali pa še s to ne), ki naj bi ga ščitila pred snegom in predvsem pred ledenim vetrom, potem primitivne bolnišniške razmere niti niso tako grozne. Bolnišnice so vedno izbrane tako, da so težko dostopne in na splošno sestojijo iz zasežene gorske vasi ali pa iz skupine kolib v gozdu.

85. Na srečo je povprečen pacient precej odporen (in spomnimo se, da sta morala v predvojnih jugoslovanskih bol-

nišnicah spati po dva v isti postelji). Število ranjenih, ki preživijo tako rane kot zdravljenje, je kljub vsemu prese-
netljivo.

86. Ranjenci očitno pomenijo hud problem v gverilski vojski in sredstva za evakuacijo hudo ranjenih v Italijo so ena izmed najnujnejših slovenskih potreb.

87. Kar zadeva bolezni, v Sloveniji pegavega tifusa praktično ni. Jetika je precej razširjena in se še širi. Kašelj je vsesplošen. Težko se je izogniti streptokokni infekciji kože, grla, nosu ali oči, kajti vse, česar se dotakneš, je okuženo. To normalno poteka tako, da se zaradi uši praskaš, povzročiš vnetje, pride do okužbe — in tako dalje. Tablete M. B. so v Sloveniji resnično zdravilo za vse, in sicer zelo pomembno.

88. Pogosto me je mučil revmatizem v kolčnih sklepih in mislim, da je to tudi na splošno ena izmed bolezni partizanov, ki nastane predvsem zaradi spanja na prostem v gozdu. To je bolj resno, kot se zdi, če upoštevamo daljave, ki jih je treba prehoditi.

Obveščevalno delo

89. V nobeni drugi stvari pogledi partizanov in nas niso tako očitno različni, kot so glede obveščevalnega dela. Razen morebiti Titovega Vrhovnega štaba, katerega pomembnost narašča iz dneva v dan, partizani nimajo nobene potrebe po strateški obveščevalni službi, pravzaprav sploh po nobeni, ki ni neposredno povezana z njihovimi krajevnimi operacijami. Vrednost točnega poročanja o bojni razporeditvi na bojišču je zanje brez pomena. Še več, medtem ko so pripravljeni sleči mrtvega ali celo ranjenega sovražnika do golega, prazno-
verno vztrajajo pri tem, da z mrtvim sovražnikom zakopljejo njegovo vojaško knjižico. Vendar pa njihovega zanemarjanja obveščevalnega dela ne gre v celoti pripisati nevednosti in brezbržnosti. Za

zbiranje sodobnega obveščevalnega gradiva so potrebni izurjeni in številni kartotekarji in obsežen arhiv, vsega tega pa si pri partizanskem štabu, ki je stalno na pohodu, ni moč predstavljati. Kljub temu pa bi lahko storili neprimerno več, če bi se zares potrudili. Bili bi nam v veliko pomoč, če bi dobili praktična navodila od britanskih oficirjev za zvezo, od katerih pa večina sploh ni usposobljena za obveščevalno delo.

a) Vojaško obveščevalno delo

90. Taktično obveščevalno delo je dobro in navzkrižno zasliševanja ujetnikov med bojem se lahko primerjajo z zasliševanjem v naši armadi. Kot sem že dejal, pa je vse drugo obveščevalno delo, razen taktičnega, v celoti zanemarjeno. Vendar pa so me v slovenskem Glavnem štabu prosili, naj pregledam učni program vojaškega obveščevalnega dela za oficirsko šolo, kar kaže, da se vsaj začnemo zavedati pomanjkljivosti na tem področju.

b) Tajno obveščevalno delo

91. To je tesno povezano s komunistično organizacijo in nikakor ni lahko prodreti vanj. Slovenci so imeli leta 1943 več dobro nameščenih virov v Ljubljani, ko pa je bila spomladi 1944. Ljubljana povsem »abgesperrt«, so skrajno težko vzdrževali stik z njimi. To je še težje zaradi pomanjkanja radijske opreme in primerno izurjenih operaterjev. V celoti kaže, da partizani presenetljivo malo vedo o namerah Nemcev v Sloveniji. Po drugi strani pa je stik s Trstom reden in dober. Obstaja tudi precej široka organizacija agentov v Severni Italiji, zlasti okoli Benetk. Obvestila iz teh virov v Italiji gredo skozi štab 9. korpusa. V celoti so rezultati dokaj impresivni in gradivo je neprimerno bolj strokovno kot večina tistega, ki pride iz partizanskih virov.

92. Upošteva je možnosti partizanov, so podatki, ki jih dobijo iz Avstrije,** obžalovanja vredni — zvečine politični paberki in komunistična propaganda. Treba je reči, da partizani sedaj, ko vedo, kaj hočemo, poskušajo razviti svojo organizacijo tako, da bi ustrezala našim potrebam. Tik pred mojim odhodom so mi povedali, da imajo zametek opazovalne organizacije na progi Ljubljana—Trst, ki veliko obeta.

93. V nečem pa so povsem nepopustljivi, in sicer v preprečevanju zavezniškemu osebju, da bi stopilo neposredno v stik z njihovimi obveščevalnimi viri. Naše obveščevalne oficirje so pripravljene sprejeti edinole, če bodo sedeli v štabih formacij, sprejemali uradno partizansko »izjavo« in iztisnili iz nje, kar se da. Partizani ne dovolijo nikakršnega posamičnega vohljanja, vendar pa so po drugi strani več kot pripravljeni po najboljših močeh sodelovati z nami — na podlagi uradne izmenjave podatkov.

c) Varnostno-obveščevalno delo

94. To je v rokah komisarjev. Do mojega prihoda jeseni 1943 je bila večina nezaželenih elementov že likvidirana (in februarja 1944. je bil izdan odlok, po katerem je bila tajna policija uradno razpuščena — nedvomno bi bila takšna organizacija zoprna angloameriški občutljivosti). Neizogibno je velikansko število zlobnih in klevetniških prijav posameznikov. Te prijave razvrsti komisar, in če meni, da gre za prekršek, obtožnega pokličejo pred referenta (glej odstavek 24).

d) Nemški vrinjenci

95. Nobenega dvoma ni, da so se Nemci vtihotapili med partizane. Med rekruti z Gorenjskega (alias Oberkrain) je skoraj vedno nekaj nemških agentov, ki pa razen s splošno subverzivno dejav-

nostjo sovražniku ne koristijo dosti, ker so omejeni z zelo primitivnimi sredstvi za zvezo. Vem za primer v 9. korpusu, v katerem so odkrili, da je bil brigadni komisar nemški agent. Resnično ni nobenega dvoma, da imajo Nemci dobro vrinjene agente med pomembnimi partizani. Obotavljanje partizanov, da bi nam dovolili kdaj pa kdaj zaslišati agente nemškega Abwehra, ki so jih ujeli, gre morda pripisati njihovi želji, da bi pranje umazanega perila zadržali zase, vsaj za toliko časa, da bi lahko opravili s krivci.

Sklepi

96. Na splošno vzeto ima slovenska partizanska obveščevalna organizacija precejšnje možnosti, vendar pa je za sedaj zaskrbljujoče nerazvita in dvomim, da bi jih mogli kdaj prepričati, naj boljše izkoristijo svoje priložnosti.

Varnost

97. Varnostni standard šifr je skromen. Med korpusom in divizijo imajo sistem črkovne zamenjave, ki ga bister križankar lahko odkrije v eni uri. Pravijo, da med raznimi višjimi formacijami uporabljajo metodo dvojne transpozicije, vendar sumim, da so jim do celja neznane varnostne pomanjkljivosti takšnega sistema.

98. Kar zadeva naše osebne premike, so uporabljali nekakšen »tam-tam telegraf« med vami, kar je bilo včasih prav zaskrbljujoče (zlasti ob nekaterih priložnostih, ko smo hoteli našo navzočnost ohraniti v tajnosti).

99. Po drugi strani, ko je šlo za resnično konspiracijo gibanja (na primer kurirske linije, lokacije štabov, vrinjanje v okupirana mesta in povezavo s komunističnimi organizacijami), pa je bila varnost neverjetno dobra. Včasih je trajalo tri dni, preden je bil vzpostavljen

*** Sir Peter Wilkinson pravi, da gre za tipkarsko napako; namesto Avstrija bi moralo biti Istra.

stik s štabom, za katerega si vedel, da ne more biti več kot pet milj proč. Podobno pa je bilo tudi, če je kdo izgubil zvezo s kurirjem (ker je bil iznenaden in se je moral naglo umakniti), in je trajalo tudi po en teden, preden je bilo moč obnoviti stik s kurirsko linijo.

Propaganda

a) Politična vzgoja partizanov

100. Pomena psihološkega faktorja v gverilskem vojskovanju ni nikoli moč zadosti poudariti. Polkovnik Lawrence ga je imenoval tretji faktor poveljevanja in za Arabce rekel: »Njihove misli smo morali naravnati za boj ravno tako skrbno in ravno tako pedantno, kot si oficirji pripravijo telesa«.

101. Moč slovenske vstaje gre v veliki meri pripisati skrbi za »politični pouk«.

102. Zavedati se je treba, da se je mnogo partizanov pridružilo gibanju zato, da bi se izognili nemški mobilizaciji, ali pa zato, ker so bile njihove hiše požgane ali zasežene. V pridružitvi partizanom so videli takojšnjo možnost za preživljanje in možnost, da bi kaj rešili iz ruševin po vojni. Drugi so bili na silo mobilizirani z metodami, ki spominjajo na 18. stoletje, Pressgang. Ta precej neobetaven material so dvignili partizani na višjo moralno stopnjo predvsem s prepričljivostjo in učinkovitostjo svoje-
ga »agitpropa«.

103. »Agitprop« (okrajšava za agitacijski propagandni odsek) je oddelek generalštaba, v enotah pa zanj odgovarjajo politkomisarji. Korpusi, divizije in brigade imajo svoje lastne sekcije agitpropa. V štabu 9. korpusa je bilo deset agitpropovcev — dvakrat več kot drugih, kar kaže na pomen, ki ga dajejo tej dejavnosti. Odgovorni so za kulturno izobraževanje, organizacijo mitingov (po komunističnem vzorcu) in za izdajanje časopisov po enotah. Komunistična partija ima svoje lastne propagandne oddelke.

104. Kar zadeva kulturno izobraževanje, ima navaden partizan na dan eno uro »političnega pouka«. Oficirji imajo politični pouk po potrebi.

105. Mitingi se pripravljajo po vaseh v območju enote in obsegajo politično borbeni govor, ki mu sledijo dve ali tri enodejanke, od katerih je prva običajno klasična, druga je krajevno obarvana z izrazito moralno, ki poudarja potrebo po tem, da se je treba pridružiti partizanom, tretja pa je običajno skeč. Celotno ozračje je precej srednjeveško. Temu sledijo domoljubne pesmi in plesi.

106. Kar zadeva časopise, vsaka enota od vrha do brigade — včasih pa celo do bataljona — izdaja svojo lastno ciklostirano edicijo. Pri slovenskem glavnem štabu redno izhajajo še tile časopisi:

SLOVENSKI POROČEVALEC, organ Osvobodilne fronte;

KMEČKI GLAS, za kmete;

NAŠA ŽENA, za ženske;

MLADINA, organ mladine;

SLOVENSKI PARTIZAN, za vojsko;

LJUDSKA PRAVICA, uradni komunistični organ.

Te edicije izdajajo vsak teden in so čudovito lepo tiskane (neprimerno bolje kot denimo Daily Telegraph) ter pogosto ilustrirane.

107. Poleg tega sem osebno videl 50—60 posebnih izdaj, ki jih je izdal agitprop, v številki medicinsko, tehniško, literarno revijo itd. itd.

108. Povzetek radijskih vesti se na tipka in razpeča vsak dan navzdol po enotah do čet in po kurirjih vsem vaškim odborom.

109. Partizanske enote, od največjih do brigadnih štabov, imajo radijske sprejemnike. Na osvobojenem ozemlju pa praktično ni drugih radijskih sprejemnikov kot tisti, ki služijo za uradno rabo. Sprejem BBC je dober.

b) Letaki

110. Partizani gledajo na naše letake približno tako, kot bi mi, če bi Američani

metali letake nad Veliko Britanijo, v katerih nas pozivajo k večjim naporom. Vse skupaj imajo za nesramno vsiljivost z naše strani. In to tembolj, ker so bili v nekem primeru letaki napisani v srbsčini!

c) Protinemška propaganda

111. Na tem področju delajo partizani zelo malo — neprimerno manj kot proti Italijanom. Odločeni so, da Nemcem ne obljubijo nič drugega kot prerezano grlo — kar ni primeren način za pozive Nemcem, naj dezertirajo. Drugič, niso se še zavedli možnosti razširjanja propagande, ki jo na Nemce naslavlja navidezno Nemci sami; sedaj, ko smo jim to namignili, jim je zamisel všeč.

d) Nemška propaganda za slovenske partizane

112. Očitna raznoličnost je precej stereotipna in vsebuje te točke:

1) Nevarnost komunizma.

2) Partizane plačujejo Rusi z zlatom (včasih celo z britanskim ali ameriškim).

3) Partizani so izdajalci svojega naroda.

4) Tisti, ki so jih partizani na silo mobilizirali, naj dezertirajo in se pridružijo domobrancem — ponujen Passierschein.

5) Rommel bo sicer že opravil s partizani.

6) Veliki nemški narod, ne pa sovjetska Rusija, omogoča resnično antiplutokratsko fronto.

113. Nemška črna propaganda je bila precej dobro opravljena. Naj navedem dva primera:

1. primer

To je bilo na skrivaj poslano partizanskim štabom na območju 9. korpusa:

3. partizanska alpska cona

Dnevno povelje

Zaradi italijanskega izdajstva je bil Tito ujet, ko je pregledoval partizanske

enote na Primorskem. To je kritičen trenutek v partizanskem gibanju in morate vztrajati, toda predvsem se ne bojite, dokler ne dobite nadaljnjih ukazov.

Oddolžili se bomo Italijanom za njihovo izdajstvo!

2. primer

To je bil verjetno belogardistični letak in je napravil na partizane precejšen vtis. Teze so bile tele:

1) Naš cilj je ustanovitev jugoslovanske države.

2) Upamo, da bomo lahko združili Hrvate, Slovence in Srbe.

3) Kralj in vlada v Londonu gradita to novo državo in sta v ta namen ustanovila kraljevsko jugoslovansko vojsko.

4) Zato morate slediti kralju proti komunistom.

5) Anglo-Američani priznavajo kralja in to uvršča Jugoslavijo med zaveznike.

6) Ko bodo Anglo-Američani zasedli in osvobodili Jugoslavijo, bodo priznali samo kraljeve pristaše.

7) Kakorkoli že, očitno ni pravično, da bi politične programe 16 političnih strank žrtvovali sebičnosti manjšinske stranke, kakršna so komunisti.

Zamisel za oba letaka so dali Nemci, založil in razpečal pa jih je plavogardistični propagandni center na Gorenjskem.

Subverzivno delo

114. Kar zadeva na splošno subverzivno delo, pomenijo partizani precejšnje razočaranje. Razlogi za njihovo nedejavnost (ali vsaj za njihovo nepripravljenost, da bi sodelovali z nami) so tile:

a) vsaka akcija, ki je ni moč očitno pripisati partizanski vojski, povzroči, da se Nemci znesejo nad civilnim prebivalstvom. Ker pa je celotna partizanska oskrba odvisna od sodelovanja civilnega prebivalstva, si partizani zelo prizadevajo, da jim ostanejo dobri. (To na pri-

mer izključuje uporabo kamufliranih eksplozivnih omotov, itd.)

b) Edina območja, kjer je mogoče koristno opravljati subverzivno delo, so v mestih ali podobnih nemških okupacijskih območjih. Tu je organizacija na splošno v rokah komunistov, ki imajo že polne roke dela z lastnimi projekti in nimajo časa ali nagnjenja do tistega, kar bi navdihovali Britanci.

c) Partizansko gibanje je sedaj sredi mladostne ognjevitosti pravičnega patriotizma in je za sedaj temperamentno nedovzetno za vsako takšno obliko bojevanja, ki ni »sans peur et sans reproche« (brez strahu in brez očitka). V izdajalskem, krutem in perfidnem svetu je osvežujoče (čeprav tudi nekako alarmantno) najti narod, ki se bori za svoje življenje po najboljših plemenitih tradicijah.

115. Sabotaže izvajajo (udarne) skupine coup de main (na primer porušenje idrijskega živosrebrnega rudnika preteklega februarja), toda priložnosti za takšne operacije je zelo malo, kot je tudi malo industrijskih naprav v Jugoslaviji.

116. Med potjo mi je uspelo zbuditi nekaj zanimanja za možnosti izvajanja subverzivne propagande med nemškimi okupacijskimi vojaki. Ko sem odhajal, je bilo seveda še prezgodaj, da bi lahko videl, ali je pobuda rodila kakšne praktične rezultate.

117. Kar zadeva SOE**** je prava vrednost Slovenije v tem, da bi služila kot baza, iz katere bi se dalo prodirati v Avstrijo (in od tam v Srednjo Evropo) in Severovzhodno Italijo. Če bi dobili Titovo odobritev za potrebno okvirno organizacijo, v kateri bi bilo britansko osebje, bi se brez večjih težav dalo vzpostaviti varne prehode. O tem je bil govor na dolgo in široko v drugem dokumentu.

III. Nemci

Moč

118. Kar zadeva Nemce, smo prebili večino časa tako, da smo se jim izogibali. Še več, nič ni bilo težjega kot dobiti natančne podatke o sovražniku iz partizanskih virov.

119. Po moji oceni (ki jo partizani divje spodbijajo) na slovenskem bojišču (vštevši Trst, Gorico in območje v severovzhodni Italiji, ki ga Nemci imenujejo Karst) ni stalno več kot 20.000 Nemcev. Priznam seveda, da je tu pogosto precej veččasno nastanjenih vojakov, toda vštete so šolske enote, počivalna taborišča, predvsem vse čete v tranzitu med Italijo, Balkanom in vzhodno fronto.

120. Po virih, ki jih imam za zanesljive, sestavlja teh 20.000 vojakov:

10.000 Nemcev (maksimalno),

7.000 tujih legionarjev (Mongoli, Poljaki, Čehi, Francozi itd.),

3.000 italijanskih fašistov.

Ceprav te čete večinoma uradno pripadajo 162. legionarski diviziji, pa v resnici večji del sploh nima prave divizijske organiziranosti in sestoji iz oddelkov, katerih naloga je garnizirati mesta, čuvati komunikacije in druge občutljive točke.

Lokacija

121. Dne 8. februarja je nemško garnizijo v Trstu sestavljalo 1500 nemških vojakov, 150 esesovcev, 300 legionarjev in 200 Italijanov. Na Primorskem je v večini trgov, ki so večji na primer od Ajdovščine, garnizon, sestojec iz ene čete. Isto velja za Istro. Na glavnih železniških progah in vseh glavnih cestah običajno patrolirajo, toda razen nekaj izjem jih je moč brez težav prečkati.

122. Gorenjska, ki je bila sedaj vključena v Veliki rajh in označena kot gau Kärnten, ima več vojaštva kot katerikoli

**** Special Operations Executive — uprava za posebne operacije.

drugo slovensko okrožje — večinoma so to policijske sile in SS. Oboji so zelo fanatični in maščevalni in povzročajo partizanom veliko težav. Celo najmanjše vasi imajo nemške postojanke (kar sem občutil na lastni koži).

123. Na Notranjskem in Dolenjskem so stalne nemške postojanke le ob glavnih progah in v takšnih utrdbah, kot sta Novo mesto in Kočevje, sicer pa jih ni.

Morala

124. Nemci imajo Slovenijo za pasivno bojišče in morala pravih Nemcev (za razliko od legionarjev) je precej visoka. Za sedaj je morala nemškega vojaka, grobo rečeno, funkcija njegove oddaljenosti od ruske fronte. Peščici tistih, s katerimi sem govoril, je bilo jasno, da sicer ne morejo več pričakovati takšne zmage, kakršne so se nadejali leta 1940, da pa ni nobenega razloga, da se ta vojna (ki je v vsakem primeru le prva faza večjega spopada) ne bi končala popolnoma zadovoljivo. Brezpogojna vdaja se jim je zdela nepojmljiva in so jo imeli le za eno nesramnost več njihovega starega sovražnika Winstona Churchilla. Tisti, ki sem jih videl, so bili ujetniki v rokah partizanov. Brez izjeme so gotovo usmrtili sprejeli z velikim pogumom. Bili so »korrekt und soldatisch« do konca.

125. Z legionarji pa je bilo drugače. Večina se jih je vdinjala Nemcem, da bi se izognili koncentracijskemu taborišču. V golem oportunizmu, živalski okrutnosti in siceršnji zahrbtnosti je mongolski legionar skoraj brez primere. Tudi perspektiva, da bi jim kot ujetnik padel v roke, ni bila preveč vabljiva. A navzlic več primerom izdajstva (v Gorici so mongolski dezertjerji dali Nemcem podatke, zaradi česar je bil zajet ves terenski odbor) so partizani sprejemali te spreobrnjence v svoje vrste kot sprejema oče izgubljenega sina. Videl sem, kako so poljubljali Mongole, ki so jih ravnokar ujeli, in jih klicali »bratje

Rusi« (navzlic dejstvu, da sploh niso ruskega porekla, pa tudi sicer bi bil osebno bolj ponosen na sorodstvo z barsko opico kot z njimi). Toda to navajam le kot še en primer nekako nekritičnega odnosa slovenskih partizanov do ZSSR.

126. Nemci pa so po svoji plati dobro ocenili Mongole in jih spravljajo v red s pištolo v roki in jih z bičem navajajo k disciplini.

Nemška oprema

127. Videl sem veliko zaplenjene nemške opreme in vsa se mi je zdela prvovrstna.

Nemška taktika

128. Večinoma se Nemci držijo cest, partizani pa gorskih poti, morda po tihem sporazumu. So tudi izjeme — zlasti nemški policijski in SS oddelki, ki iščejo partizane tudi po gozdovih. Partizani pa se sami nikoli ne izpostavljajo!

129. Toda običajno se Nemci premikajo po dolini, obkoljujejo vasi, ustrelijo vsakega partizana, ki je bil prelen, da bi se umaknil v hribe, požgejo nekaj hiš znanih partizanskih simpatizerjev, zasežejo in opleni, kar morejo, in se potem umaknejo. Morda vzamejo s seboj tudi nekaj dečkov in deklic, da jih pošljejo v prisilna taborišča v Nemčijo.

130. Med takšno operacijo jih krajevna partizanska enota preganja ali pa tudi ne. Če ne gre za neposreden vdor v območje, ki ga imajo partizani za svoje varno zaledje, je možno, da bo vas prepuščena svoji usodi.

Nemški odnos do prebivalcev Oberkrajna

131. Potem ko so Nemci vso to v celoti slovensko pokrajino priključili, sedaj poskušajo prepričati prebivalce, da so zapeljani Nemci, ki so pozabili na Nemčijo (na katere pa ni, ni treba pose-

bej reči, pozabila Nemčija). Značilen primer, kako Nemci popolnoma nič ne razumejo podjarmljenih narodov.

Represalije

132. Normalna praksa je, da zažgo vsako hišo, v kateri najdejo orožje ali strelivo.

133. Streljanje talcev narašča iz dneva v dan in povzroča naraščajočo prepadenost partizanov. Od 8. do 31. januarja so v Ljubljani ustrelili 155 talcev.

134. Ko sem bil v začetku februarja v bližini Škofje Loke, je bilo ustreljenih 50 talcev za enega ubitega nemškega gestapovca.

Nemški mobilizacijski ukrepi

135. Nemci si močno prizadevajo, da bi mobilizirali vse moške na zasedenih ozemljih. Prav zato, da bi se izognili temu, je veliko kmetov prisiljenih pridružiti se partizanom.

136. Osebo sem bil zajet v eni izmed takšnih Wehrmannschaft operacij v gau Kärnten. Bili so zelo natančni, ni kaj, in skoraj bi me bili poslali v Nemčijo kot (resničnega) tujega delavca.

IV. Povzetek

137. Prav nič se ne opravičujem zaradi dolžine te pripovedi. Slovenska vstaja je preveč pomembno gibanje, da bi jo obravnavali na kratko. Resnično, v Srednji Evropi (kajti Slovenija je v bistvu del Srednje Evrope, ne pa balkanska dežela) je verjetno najpomembnejši dogodek te vrste, odkar je Andreas Hofer med napoleonovimi vojnami zanimal upor na Tirolskem.

138. Njeni politični cilji so čisto nacionalistični, povezani s cilji federativne Jugoslavije bolj kot stvar politične prikladnosti kot pa zaradi kakršnekoli čustvene vezi, čeprav slovenski partizani enodušno sprejemajo Tita za svojega voditelja. Predvsem to služi kot vzorec

novega političnega razporeditve v tujini, v današnji Evropi: nacionalistično, močno levičarsko, prizadevajoče si, da za vselej pretrga s socialno strukturo izpred leta 1939 in zlasti s predvojnimi kraljem in vlado, ki jo predstavlja.

139. Toda pomen slovenskega eksperimenta ni toliko v ciljih, ki so skupni vsem, kot v dejstvu, da jim je te cilje uspelo predelati v funkcijo praktične politike. Kakorkoli je že morda krhka njihova politična struktura, je dejstvo, da deluje. Celó v senci sovražne okupacije so dobili popolno civilno upravo (revolucionarno, če jo sodimo po predvojnih standardih), ki vendar gladko deluje, kar vsi vidijo in, če žele, posnemajo.

140. Ta empirizem v njihovih zadevah ustvarja iz Slovenije politično mostišče v Srednji Evropi in pojasnjuje, zakaj politični pomen slovenske vstaje presega njeno vojaško vrednost (ki je, v najboljšem primeru, samo sredstvo za cilj).

141. Mislim, da je to Rusija bolj ocenila kot mi, in zato je njen vse bolj prevladujoč vpliv v Sloveniji značilen.

142. Iz istih razlogov je Slovenija za nas med vojno kar največjega pomena kot baza, iz katere navezujemo stike z odporiški elementi v Srednji Evropi in Severni Italiji. To dejstvo po mojem mnenju prav tako presega pomen prave vojaške vrednosti Slovencev (kot napadalne sile v vsakem primeru). Slovenci so več kot pripravljeni sodelovati pri tej penetraciji, ker od njih ne zahteva ničesar, kar bi bilo nezdružljivo z njihovimi lastnimi interesi, ampak jim pomaga razširjati njihovo interesno sfero. Našega spodrsllaja, da bi hitreje izkoristili te možnosti, ne gre pripisati nikakršnemu obotavljanju Slovencev, temveč je tega krivo v glavnem zavlačevanje s Titovo privolitvijo za uvajanje potrebnega britanskega osebja.

143. Gledano kot del obrazca Združenih narodov, je njihovo vojaško prizadevanje prav tako pomembno. Nobenega dvoma ni, da bi slovenski partizani lah-

ko, če bi bili voljni spremeniti svojo politiko in če bi skoncentrirali svoje sile in če bi bile nemške rezerve v določenem času zaposlene kje drugje — resnično omrtvičili za več dni ali celo tednov ves nemški železniški in (v manjšem obsegu) tudi cestni sistem skozi Slovenijo, Istro in Primorsko. Toda tega se ne bi lotili, če ne bi dobili močne spodbude (na primer obljube, da bo Trst njihov). Njihove sile so namreč sedaj razkropljene in zaposlene s tem, kar je po njihovem mnenju iz političnih kot tudi vojaških razlogov najpomembnejša naloga, namreč preprečevanje sovražniku, da ne bi vdrl na njihova osvobojena ozemlja, od katerih je odvisen njihov fizični in politični obstoj.

144. In še ena stvar je, o kateri je treba razmisliti — to je uporaba slovenskega svobodnega ozemlja kot zatočišča za zavezniške padalce. Od tam bi v kritičnem trenutku lahko napadli glavne strateške železnice in se potem vrnili na varna ozemlja, od koder bi jih kasneje z letali spet lahko evakuirali.

145. Toda to so posebni primeri. Sedanja vrednost balkanskih odporniških gibanj se nam kaže v tem, koliko nemških divizij pritegujejo nase. Trenutno takšna politika ni nezdržljiva s slovenskimi hotenji in slovenska vstaja nedvomno zadržuje veliko število sovražnikovih vojakov. Toda nikoli ne smemo pozabiti, da je vse to — vsaj kar zadeva Slovence — v glavnem naključno in pravzaprav utrujajoča in, kot upajo, le začasna nujnost. Nikakor jih ne mika, da bi odigrali še tako majhno žrtvovalno vlogo v naši veliki strategiji.

146. Pri nadaljnjem ocenjevanju vojaške vrednosti slovenskih partizanov ne smemo nikoli pozabiti debelega dejstva, da so neprimerno bolj iregularni vojaki kot Hrvati in Bosanci in da jih je treba soditi po iregularnih standardih.

147. Glede uporabe gverilskih vojakov je Lawrence postavil tri pravila: »Prvič, da nepoklicni vojaki ne napadajo

krajev in tako ne morejo vsiljevati svoje odločitve. Drugič, da so za obrambo linije ali točke ravno tako šibki kot za napad. Tretjič, da je njihova vrlina v globini, in ne na površju.«

148. Še po nečem spominja slovenska vstaja na arabsko vojno. Tudi ta v Sloveniji je geografska in podobno kot turška vojska, so tudi Nemci »naključje«. »Vendar pa ubijanje Turkov nikoli ni bilo opravičilo ali cilj. Če bi odšli mirno, bi bilo naše vojne konec. Če ne bi hoteli, bi jih poskušali potisniti ven... toda tako, da nas bi čim manj stalo, kajti Arabci se borijo za svobodo, sladkost, ki jo lahko uživa samo živ človek«.

149. Te razmere pojasnjujejo marsikaj, kar je bilo očitano slovenski taktiki — zlasti njihovo staroveško odločenost, da se izogibajo frontalnim spopadom. Navzlic majhnosti njihovih sil je namreč zanje ta vojna popolna sama po sebi, osredotočeni so na njen končni cilj, za katerega je bitka samo sredstvo. V tem pogledu bolj sledijo Saxu kot Fochu.

150. V Sloveniji se danes živi kot v 18. stoletju — konj in voz sta najhitrejša transportna sredstva; pogosto si odvisen od luči, ki jo daje raztopljena svinjska mast v izdolbeni repi; kirurgi operirajo brez anestetikov ali antiseptikov; zveze vzdržujejo s kurirji; celo izvajanje zdravstvenih ukrepov je po sebi v prikladnosti georgijansko; zato bi bilo nepošteno, če bi njihovo vojsko sodili po kakršnihkoli drugih standardih kot po standardih 18. stoletja, kar pomeni, da niso uporabili Clausewitzeve teze in njegove metafizike o bitkah.

151. Če sprejmemo to premiso, je jasno, da je vrednost slovenskega vojaškega odpora manj v njegovem taktičnem uspehu kot pa v dejstvu, da se je ta odpor razrasel med glavnimi nemškimi komunikacijami med Italijo in Vzhodno Evropo. Decembra 1943 so Nemci stopili v stik s slovenskim štabom in predlagali premirje. Slovencem so obljubili, da jih ne bodo preganjali, če v zameno dobijo

prost prehod za nemško vojsko po slovenskih železnicah in cestah. Primorskim partizanom so celo ponudili svobodno Gorico.

152. Ponudbo so partizani z zaničevanjem odklonili. Pomembno pa je, koliko vrednost pripisujejo Nemci nečemu, kar niti v preteklosti in po mojem mnenju niti v prihodnosti ne bo več kot potencialna grožnja.

Dodatek I. a.

Zgodovina slovenskega partizanskega gibanja

1) Slovenska Osvobodilna fronta je bila ustanovljena 27. aprila 1941 v Ljubljani. Za razliko od Srbov, ki so se na vrat in na nos spustili v vojaško akcijo, preden so dobro organizirali svoje odporniško gibanje, so Slovenci ustvarili subverzivno organizacijo v Ljubljani in okolici in nato začeli z odkritim odporom. Prva gverilska akcija je bila junija 1941 na Gorenjskem.

2) Avgusta 1941. se je 800 partizanov aktivno borilo na Gorenjskem, na Jelovici, gori, pokriti z gostimi gozdovi in oddaljeni 25 milj severovzhodno od Ljubljane.

3) Jeseni 1941. so prve skupine ustanovili na Dolenjskem. Prva velika akcija slovenskih gverilcev je bila 19. oktobra 1941, ko so — pod Šercerjem, enim izmed herojev gibanja — napadli Lož in ubili 100 Italijanov.

4) Tisto jesen se je blizu Ljubljane začela prva partizanska vojaška šola. Pozimi je bilo na južnem Gorenjskem 1000 aktivnih partizanov, na Dolenjskem pa večje število organiziranih skupin, od katerih je vsaka imela 30—40 gverilcev. Za organizacijo in oborožitev vseh je bilo poskrbljeno iz Ljubljane.

5) Zima 1941—42 je bila izredno huda in partizani so bili prisiljeni zapustiti Gorenjsko in se premakniti na Dolenjsko.

6) Medtem ko je vojaški razvoj šel svojo pot, je bila Osvobodilna fronta

zelo aktivna politično in je jeseni 1941. oblikovala politični okvir, na katerem temelji sedanja slovenska organizacija.

7) Zavoljo nenehnega naraščanja partizanskega gibanja pozimi so se aprila 1942. partizani počutili zadosti močne, da začno ofenzivo proti Italijanom. Ta je bila po vsej Dolenjski zelo uspešna in je prisilila Italijane, da so se umaknili na Notranjsko — to je območje, ki leži zahodno od ceste Ljubljana—Kočevje.

8) Poleti 1942. je bilo na Dolenjskem med 5 do 10 tisoč partizanov. Maja so v okolici Kočevja organizirali prvo »svobodno ozemlje«, na katerem so 18. maja ustanovili slovenski parlament in Glavni štab. Medtem so na Gorenjskem, ki so jo prvotni partizani zapustili, začeli oblikovati novo organizacijo. Na žalost pa je tisto poletje nemška ofenziva na Gorenjskem skoraj v celoti zbrisala obnovljeno partizansko organizacijo. Medtem pa so se partizani, ki so z Gorenjske odšli na Dolenjsko (glej točko 5), preselili na Štajersko in se lotili organiziranja partizanov tam, da bi se izognili nemški mobilizaciji. To je bilo uspešno.

9) Leta 1941 je bila četa s 100—150 možmi temeljna enota. Te čete so bile ohlapno povezane v tri glavne skupine: ena na Notranjskem, ena na Štajerskem in ena na Dolenjskem. V tistem času niso imeli vsi pušk, na četo pa sta prišla dva puškomitraljeza.

10) Italijani so nato izvedli dve izredno uspešni ofenzivi, prvo julija in drugo septembra. Uporabili so novo taktiko, po kateri so vsako vas in okolico napadli drugo za drugo.

11) Posledica teh ofenziv je bila, da so partizani ugotovili potrebo po taktičnih enotah, ki bi bile večje od čete. Zgodaj poleti 1942. so bile v Bosni ustanovljene prve brigade in julija 1942. so temu sledili Slovenci in na Dolenjskem ustanovili prvo brigado (Tomšičevo). Septembra in oktobra so ustanovili še tri brigade (Gubčevo, Cankarjevo in Šercerjevo brigado). Jeseni 1942. je imela

Šerčerjeva brigada 13 lahkih mitraljezov.

12) Jeseni 1942. so prispeli prvi štabni oficirji iz Titovega štaba.

13) Pozimi 1942. so partizani izvedli še eno ofenzivo proti Italijanom, tokrat z manj uspeha.

14) Jeseni 1942. so Italijani organizirali »belo gardo«, znano kot MVAC. Rekrute zanj so nabrali med Slovenci v koncentracijskih taboriščih v Italiji. Odsihdob so bile vaše postojanke napol italijanske in napol belogardistične.

15) Omembe vredno je, da se je jeseni 1942. skupina 11 partizanov odpravila na sever, da bi organizirala upor na Koroškem. To je bilo zelo uspešno in spomladi 1943. je bil en bataljon že oborožen in organiziran ter se je aktivno boril proti Nemcem.

16) Približno v istem času je 60 partizanov pod Bračičem odšlo na Primorsko in spomladi 1943. sta bili tam ustanovljeni dve brigadi, ki sta se od takrat do danes razširili v korpus z dvema divizijama.

17) Januarja 1943. je Josip Vidmar nasledil Borisa Kidriča in postal predsednik Slovenije.

18) Do pomladi 1943. je partizanom uspelo ustvariti premoč nad Italijani in običajna praksa je bila, da so brigade drugo za drugo pošiljali na Dolenjsko,

da so zajele zadosti orožja in opreme, odpravile pomanjkljivosti in se razširile.

19) Po propadu fašistične stranke v Italiji so Slovenci ocenili, da je Italija tik pred vdajo. Zato so umaknili vse svoje brigade na Dolenjsko in ustanovili dve diviziji, ki so ju držali skupaj v pripravljenosti, da bi izkoristili italijansko kapitulacijo.

20) Kakor hitro je prišlo do kapitulacije, zaradi katere se je v ljubljanskem območju vdalo 6 italijanskih divizij, so partizani nabrali zadosti orožja in opreme, da so dve diviziji lahko razširili v dva korpusa, od katerih je eden štel dve, drugi pa tri divizije.

21) Septembra 1943. se je na Primorskem in v Istri začela nemška ofenziva. Sodelovalo je 5 nemških divizij, ki so oktobra dosegle Dolenjsko. Namen Nemcev je bil ustanoviti majhne nemške »ježevske« garnizije po vsej Dolenjski. Partizani trdijo, da so ta načrt onemogočili. Kampanja je trajala 6 tednov.

22) Ob koncu te ofenzive so partizani spet ustanovili svobodna ozemlja, ki so decembra 1943. obsegala Kočevski Rog in večino Bele krajine. Ta ozemlja držijo še danes.

23) Februarja je bil v Črnomlju pomemben sestanek slovenskega parlamenta, kar označuje končni razvoj politične organizacije slovenskih partizanov.

Prevedel Mitja Meršol

Opomba:

Dodatki I. b., I. c., I. d. niso objavljeni, ker vsebujejo znane podatke o mejah, sestavi Avnoja in tehniki miniranja.

Vloga upravne komisije za osvobojeno ozemlje v razvoju ljudske oblasti na Slovenskem

Bogdan Osolnik

Le nekaj dni po kapitulaciji fašistične Italije, 13. septembra 1943, je vrhovni plenum OF na predlog izvršnega odbora sprejel odlok o postavitvi upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje. V odloku je bilo rečeno, da je naloga komisije zajamčiti poslovanje javne uprave na osvobojenem slovenskem ozemlju, pa tudi, da je komisija prehodne narave in da jo bodo po ureditvi razmer nadomestili demokratično postavljeni upravni organi.

V tej utemeljitvi je zajeta že tudi opredelitev vloge in značaja upravne komisije v procesu graditve ljudske oblasti na Slovenskem. Izvršni odbor OF je nanjo prenesel izvrševanje upravnih zadev v trenutku, ko se je po kapitulaciji Italije na obširnem osvobojenem ozemlju pokazala neodločljiva potreba po reševanju mnogih upravnih, zlasti pa gospodarskih nalog. Pri tem pa je že tudi nakazal, da je to prehodna rešitev in da se bo v nadaljnjem procesu graditve slovenske državnosti tudi javna uprava konstituirala na nov način kot sestavni del sistema ljudske oblasti.

Iz današnje perspektive se morda zastavlja vprašanje: zakaj je vodstvo OF tako občutljivo ocenjevalo in odmerjalo svoje ukrepanje in ni po zlomu Italije na osvobojenem ozemlju samo prevzelo tudi upravnih nalog?

Odgovor na to vprašanje nam daje ves dotedanji in še zlasti kasnejši razvoj dogajanja, ki potrjuje, da ta občutljivost ni bila naključna, ampak da je bila bistvena prvina celotne politične strategije OF, ki si je dosledno prizadevala izpeljati proces konstituiranja nove ljudske oblasti na Slovenskem po najbolj široki, demokratični poti. Ko je izvršni odbor OF postavil upravno komisijo, je že imel pred očmi tudi nadaljnje etape tega procesa: zasedanje zbora odposlancev slovenskega naroda in demokratično uzakonitev najvišjih organov ljudske oblasti, Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, kasneje pa tudi slovenske narodne vlade. V tej luči je torej ustanovitev upravne komisije pomenila le prvo fazo v graditvi nove javne uprave kot sestavnega dela oblasti. V procesu nadaljnjega demokratičnega oblikovanja slovenske državnosti je seveda tudi uprava morala dobiti nove značilnosti.

V zvezi s tem pa se morda zastavlja tudi vprašanje: zakaj je izvršni odbor OF vendarle pohitel z ustanovitvijo upravne komisije in ni čakal na uzakonitev najvišjih organov ljudske oblasti, ki ni bila več daleč, saj je že nekaj dni poprej — 11. septembra 1943 — razpisal volitve v zbor odposlancev slovenskega naroda, ki naj bi bile opravljene med 20. in 25. septembrom?

Pri odgovoru na to vprašanje moramo opozoriti na tale dejstva:

Po kapitulaciji Italije in razorožitvi njene vojske je nastalo na naših tleh prostrano osvobojeno ozemlje, ki je zajemalo dobro polovico Slovenije, od Soče do Kolpe, in je bilo povezano z drugimi osvobojenimi predeli Jugoslavije, zlasti z Gorskim

kotarjem, Liko, Hrvaškim primorjem in Istro. Osvobodilna fronta, ki je prevzela oblast na vsem slovenskem osvobojenem ozemlju, se je morala nemudoma lotiti urejanja vprašanj, ki so bila življenjskega pomena ne samo za partizansko vojsko, ampak tudi za vse prebivalstvo. Šlo je predvsem za organizirano urejanje prehrane in preskrbe, za smotrno razpolaganje z zaplenjenim okupatorjevim premoženjem, zlasti z zalogami živil in materiala. Treba je bilo zagotoviti red in preprečiti vse pojave anarhije in samovolje, urejati vsa praktična vprašanja odnosov med vojsko in civilnim prebivalstvom in še marsikaj drugega. Pri vsem tem pa je bilo treba zlasti upoštevati, da vojne še ni konec, saj so Nemci razpolagali še z močnimi oboroženimi silami in so v njihovo službo stopile tudi formacije domačih izdajalcev. Bilo je treba sprejeti hitre, konkretne ukrepe za mobilizacijo vseh človeških in materialnih sil za nadaljnje boje, pa tudi za zaščito civilnega prebivalstva in ljudskega premoženja pred zračnimi in drugimi napadi na osvobodeno ozemlje. Poleg prehrane in preskrbe vojske in zalednih ustanov je bilo treba zagotoviti tudi prehrano in oskrbo prebivalstva, socialno pomoč beguncem in brezdomcem, zaščito pred nalezljivimi boleznimi, pomoč pri obdelovanju zemlje, obnoviti delo industrijskih obratov in delavnic, odpreti slovenske šole in v njih zagotoviti pouk ter reševati še nešteto drugih vprašanj življenja v vojnih razmerah. Organizacijam OF na terenu, ki so bile soočene s temi nalogami, je bilo treba čimprej dati jasne smernice in konkretno pomoč.

Izvršni odbor OF ni prevzel nase vseh teh nalog iz načelnih razlogov, ki smo jih že omenili, pa tudi zato ne, ker je hotel vse svoje moči posvetiti vodenju nadaljnjega osvobodilnega boja in ostati najvišji varuh osnovnih smeri njegovega razvoja. Reševanje teh zahtevnih praktičnih nalog pa je nemudoma prenesel na posebno upravno telo, sestavljeno pretežno iz strokovnjakov, ki naj bi se poglobljeno in temeljito lotili specifičnih problemov javne uprave. Takih ljudi ni bilo težko najti, saj je bilo v partizanih mnogo izobražencev s potrebnim strokovnim znanjem, zlasti še po množičnem prihodu iz Ljubljane ob kapitulaciji Italije. Tudi to je bila specifičnost osvobodilnega gibanja v Sloveniji in izraz širine OF, ki jo je tako lepo ocenil Rodoljub Čolaković v svojih spominih na bivanje pri nas (Zapiski iz osvobodilne vojne).

Upravno komisijo so sestavljali načelniki odsekov za posamezna področja, ki so bili imenovani z odlokom o njeni ustanovitvi. Vodil jo je sekretar, ki je bil hkrati načelnik odseka za splošno upravo. Komisija je imela osem odsekov: odsek za gospodarstvo in prehrano (načelnik inž. Jože Levstik), za finance (Viktor Repič) za industrijo (inž. Lojze Dular), za narodno vzgojo in prosveto (prof. Jože Zemljak), za promet (inž. Lojze Rojc), za zaščito civilnega prebivalstva v vojnih razmerah (inž. Filip Kumbatovič), za narodno zdravstvo (dr. Rado Milavc) in za splošno upravo (Bogdan Osolnik).

Komisija je za svoje delo odgovarjala izvršnemu odboru in vrhovnemu plenumu OF. Delo posameznih odsekov so spremljali in nadzorovali za to določeni člani izvršnega odbora in vrhovnega plenuma OF. Še posebej je neposredno spremljal in usmerjal delo upravne komisije sekretar izvršnega odbora OF Boris Kidrič, ki se je osebno udeležil več njenih sestankov, sicer pa vzdrževal z njo reden stik po sekretarju komisije. Tudi na nivoju okrožij in rajonov so bili za delo javne uprave odgovorni odbori OF v celoti. Poleg gospodarskih komisij, ki so že delovale, so organizirali upravne odseke za posamezna področja.

Čez nekaj dni je izvršni odbor OF izvzel iz območja dela komisije Primorsko, ker je bil tam vzpostavljen Narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo, ki je bil za svoje delo neposredno odgovoren izvršnemu odboru OF.

Po zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju je izvršni odbor OF sprejel odlok, s katerim je pooblastil upravno komisijo, naj za izvajanje sklepa »o splošni mobilizaciji vse ljudske sile in vseh gmotnih sredstev slovenskega naroda« izdaja konkretne odredbe »v obsegu potreb«, vendar je izvršni odbor OF že prej sprejel nekatere najpomembnejše ukrepe na predlog upravne komisije tudi sam, kot npr.: odlok o omejitvi prometa z nepremičninami, gospodarskimi podjetji in imovinskimi pravicami; odlok o ustanovitvi poslovanja rednih sodišč, o poslovanju zemljiške knjige in nepravdnih sodnih oddelkov; odlok o maksimalnih cenah življenjskih potrebščin itd.

V delu upravne komisije lahko ločimo dve razdobji: prvo od ustanovitve do nemške ofenzive proti osvobojenemu ozemlju na Dolenjskem, ki se je začela z vdorom Nemcev in domobrancev v Novo mesto 21. oktobra 1943. Do takrat je komisija delovala v polni sestavi in je na vseh področjih, za katere je bila pristojna, razvijala živahno dejavnost na vsem osvobojenem ozemlju. Po nemški ofenzivi pa so se razmere zelo spremenile, zlasti ker so Nemci v večjih krajih postavili vrsto močnih postojank, iz katerih so vpadali na svobojeno ozemlje. Upravna komisija je zato od nemške ofenzive do prvega zasedanja SNOS v Črnomlju (19. in 20. februarja 1944) delovala v precej skrčenem obsegu in se je pretežno posvetila gospodarskim, finančnim in zdravstvenim nalogam in ukrepom. Ostali odseki niso delovali in je njihovo osebje po sovražni ofenzivi odšlo na delo v druge organe narodnoosvobodilnega gibanja.

Ko je v prvem razdobju po ustanovitvi upravna komisija delovala v popolni sestavi, je imela skupaj z načelniki odsekov 31 strokovnih sodelavcev. Njen sedež je bil v vasi Sela pri Dolenjskih Toplicah. Šifra zanjo je bila: baza 27, vse zveze pa je vzdrževala prek kurirske postaje TV 15 pod Rogom, ki je bila tudi točka za zvezo z bazo 20 — izvršnim odborom OF in centralnim komitejem KP Slovenije. Komisija je bila zelo mobilna in njeni člani so pogosto odhajali »na teren« obiskovat okrožja in rajone, na razne operativne sestanke in dogovore, pa tudi pomagat delavcem v gospodarskih komisijah in odsekih pri okrožnih odborih OF. Že v kratkem času od ustanovitve do kočevskega zbora odposlancev (1. do 3. oktobra 1943) je komisija opravila veliko zaslug. Njeni člani so sodelovali tudi pri pripravi poročila in ukrepov na področju javne uprave, ki jih je izvršni odbor OF predložil zboru. Nekateri člani upravne komisije smo sodelovali tudi pri organizacijskih pripravah in pri delu kočevskega zbora odposlancev.

Težko je objektivno oceniti rezultate dela upravne komisije v razmeroma kratkem razdobju njenega delovanja, zlasti ker je pri opravljanju nalog uprave na osvobojenem ozemlju sodeloval najširši krog aktivistov OF in ker gre zasluga za dosežene uspehe predvsem njim in izredni podpori vsega prebivalstva osvobodilnemu gibanju. Ena najtežjih nalog uprave na osvobojenem ozemlju je bila vsekakor zagotoviti prehrano in oskrbo. S temi vprašanji se je najprej ukvarjala osrednja gospodarska komisija, kasneje pa je bila ukinjena in je vse njene naloge prevzel gospodarski odsek upravne komisije, na terenu pa so še naprej delovale okrožne in rajonske gospodarske komisije pri odborih OF.

Osvobojeno ozemlje je bilo odrezano od ostalega sveta. Prehrano vojske in prebivalstva je bilo treba zagotoviti izključno z zalogami, ki smo jih dobili ob zlomu

Italije, in s tem, kar je bilo mogoče sproti dobiti iz kmetijstva na tem sicer že tako pasivnem območju Slovenije. S pomočjo gospodarske komisije je bil izvršen popis zalog hrane in drugega materiala, ki smo ga dobili v vojaških skladiščih in v skladiščih Prevoda (Prehranjevalni zavod italijanskega visokega komisariata za Ljubljansko pokrajino). Treba je bilo zagotoviti smotrno in pravično razdelitev teh zalog, upošteva je potrebe vojske in še posebej bolnic, pa tudi civilnega prebivalstva. Blago v trgovinah je bilo odkupljeno in načrtno porazdeljeno. V sodelovanju z ekonomskim oddelkom Glavnega štaba je bil urejen način prehranjevanja partizanske vojske predvsem z nakupi in z dobavami gospodarskih komisij. Izdelane so bile celo tablice, na podlagi katerih so vojaške enote in zaledne ustanove prijavljale potrebe po hrani. Le izjemoma so vojaške enote uporabljale druge vire, izvajale zaplembe ali rekvizicije pri narodnih izdajalcih ali na območjih, kjer je premoženje ropal ali uničeval okupator.

Težko je prikazati vso pestrost dejavnosti na osvobojenem ozemlju pri iskanju rešitev, da bi zagotovili prehrano in preskrbo vojske in da ne bi preveč prizadeli prebivalstva, ki je že tako ogromno žrtvovalo za osvobodilni boj. Gospodarske komisije so skrbele za pravično razdelitev bremen. Organiziran je bil prevoz hrane in živine iz bogatejših krajev v pasivne. S pomočjo vojske je gospodarski odsek izvedel transport in razdelitev soli, tobaka in vžigalic iz Hrvaške in Primorske. To blago, tako pomembno za vsakdanje življenje, je bilo razdeljeno na osvobojenem ozemlju večinoma brezplačno kot izraz hvaležnosti za pomoč, ki jo je ljudstvo izkazovalo partizanom. Gospodarske komisije so organizirale tudi prehrano prebivalstva, ki je prebežalo iz večjih krajev pred vse pogostejšimi nemškimi zračnimi napadi ali je bilo tudi načrtno evakuirano.

Veliko pozornost je bilo treba posvetiti zavarovanju zadostne količine semen, potrebnih za kmetijsko proizvodnjo in ohranitev živine, kljub ogromnim potrebam po hrani. V ta namen je gospodarski odsek izdal razne zaščitne odloke in uvedel kontrolo zakolov, organiziral pa je tudi dobavo plemenskih prašičev in dogone plemenske živine iz aktivnejših območij. Hrano, sol, živino, zlasti pa tehnični in sanitetni material, je gospodarski odsek nabavljal celo v Trstu in furlanski nižini po posebnih kanalih in konspirativnih izpostavah. Za prehrano bolnic, pa tudi vojske in civilnega prebivalstva je bilo zelo pomembno vzdrževanje obratovanja mlekarn in sirarn. Samo stiška mlekarna je v treh mesecih dala našim bolnicam 5000 kg sira in 1000 kg surovega masla (iz poročila Marjana Breclja na prvem zasedanju SNOS).

Gospodarske komisije so upravljale razlaščeno posest družbe Emona ter razlaščena zemljišča in gozdove veleposestnikov in petokolonašev. Upravna komisija je posvetila posebno skrb zaščiti gozdov. V njeno pristojnost je prišla tudi državna uprava razlaščenih gozdov, ki je organizirala nadzor gozdov in določala gozdarske strokovnjake za posamezne okoliše, da bi preprečevali nekontrolirano sečnjo in krajo. Les je bil na razpolago le tistim družinam, ki so se lotevale obnavljanja porušениh domov, pa tudi drva, kolje za vinograde in steljo so dajali brezplačno potrebnim.

V vseh teh ukrepih so odsevala prizadevanja po načrtnem gospodarstvu, kakršno so zahtevale vojne razmere.

Izdelan je bil npr. pregled stanja industrijskih obratov in delavnic, zlasti glede instalacij, energije, surovin in delavcev, na podlagi tega pa tudi program za njihovo nadaljnje obratovanje oziroma ponovno usposabljanje za takratne potrebe. V dogovoru z lastniki in delavci je odsek za industrijo hitro in učinkovito reševal vsa

vprašanja proizvodnje, ki so jo omogočali ti obrati. Na osvobojenem ozemlju so tako delovale tri usnjarne, šest manjših tekstilnih tovarn, več žag, opekarn in delavnic. Posebna skrb je bila posvečena energiji. Poleg kočevskega rudnika je začel delovati rudnik v Kanižarici. Vse lokalne elektrarne so obratovale in električno omrežje je bilo po poškodbah zaradi zračnih napadov hitro popravljeno in celo razširjeno na nekatera naselja, ki prej niso imela elektrike. Ker smo ob razpadu Italije zasegli precejšen park tovornih vozil, nismo pa imeli bencina, je bila v stari železarni na Dvoru organizirana proizvodnja plinskih generatorjev na oglje in njihovo vgrajevanje v tovarne avtomobile. V tej delavnici so opravljali tudi razne reparature in izdelovali rezervne dele. Tudi delo obrtnikov je bilo pomembno za oskrbovanje vojske. Nekateri obrtniki so bili zato oproščeni službe v vojaških enotah. Za potrebe vojske pa je bilo še posebej organiziranih več čevljarških, krojaških, ključavničarskih, mehaničnih, orožarskih in drugih delavnic.

Gospodarske komisije so bile zelo domiselne v iskanju različnih rešitev za zadovoljevanje potreb v izrednih razmerah. Organizirani so bili izdelava mila, zbiranje in sušenje zelišč, sušenje gob in sadja, zbiranje in predelava kože in podobno.

Denarni promet se je izvajal na osvobojenem ozemlju z lirami in boni, to je z obveznicami, ki so bile izdelane na podlagi posojila, razpisanega v letu 1941. Na zasedanju SNOS v Črnomlju je tovariš Breclj poročal, da je do takrat emisija teh obveznic znašala 18 000 000 lir. (Znano je, da je bila po vojni protivrednost teh obveznic izplačana v dinarjih.) Finančna sredstva za razne potrebe osvobodilnega gibanja so se nabirala tudi iz davkov in prostovoljnih denarnih in naturalnih prispevkov. Med prvimi ukrepi je upravna komisija izdala odlok o zapori vlog in tekočih računov pri vseh denarnih zavodih. Državnim in upravnim uslužbencem in upokojemcem in njihovim družinam so bili s posebno odredbo zagotovljeni prejemki vsaj v višini eksistenčnega minimuma ali pomoč v naravi. S posebno odredbo o zagotovitvi najnižjih za življenje potrebnih dohodkov prebivalstva osvobojenega slovenskega ozemlja je bil določen eksistenčni minimum za eno osebo ali za gospodinjstvo po številu članov. Tudi privatni delodajalci so bili zavezani zagotoviti take prejemke svojim delavcem in njihovim družinam. Do nemške ofenzive so bile uslužbencem in upokojemcem po večini izplačevane podpore v višini dotedanjih plač, deloma pa tudi v naturalijah.

Na podlagi pooblastila zbora odposlancev in v zvezi z razpisom posojila Avnoja za celo Jugoslavijo je izvršni odbor OF razpisal novo 3-odstotno posojilo narodne osvoboditve v znesku 50 000 000 lir. Za pokrajine, okupirane po Nemcih, so bile tiskane priznanice tudi v markah. Odsek za finance pri upravnih komisiji je skrbel za izvajanje posojilne kampanje, za razdelitev obveznic, pa tudi za organiziranje in kontrolo finančnega poslovanja ter usposabljanje novih strokovnih moči za vodenje blagajniških knjig in druge posle na tem področju.

V vojnih razmerah je bila zelo pomembna organizacija zdravstvene in higienske službe za civilno prebivalstvo, za katero je skrbel odsek za zdravstvo. Zlasti je bilo treba preprečiti širjenje epidemičnih bolezni, posebno pegastega tifusa, ki je razsajal v nekaterih drugih delih Jugoslavije in tudi v neposredni sosesčini. Naša vojska in civilna saniteta sta s skupnimi napor in odločnimi ukrepi preprečili širjenje te bolezni v Sloveniji, kar je mogoče šteti za izreden uspeh. V ogroženih predelih je bilo opravljeno zaščitno cepljenje, ob meji s Hrvaško pa so bile na prehodnih točkah organizirane razuševalne postaje.

Kljub pomanjkanju zdravnikov je civilna zdravstvena služba organizirala na osvobojenem ozemlju tri bolnice in več ambulantnih postaj, pa tudi babiško službo. Civilna zdravstvena služba je delovala v belokranjskem, novomeškem, ribniškem

in notranjskem okrožju ter na Primorskem. V predelih, ki jih je nadzoroval okupator, je prebivalstvu po potrebi pomagala tudi vojaška saniteta.

Odsek za promet je v okviru upravne komisije pomenil razmeroma samostojno področje dela. Sem so spadale tudi kurirske zveze oziroma sistem relejnih postaj, ki je bil vzpostavljen že mnogo pred zlomom Italije in je bil obenem s tehnikami in tiskarnami pod neposrednim vodstvom izvršnega odbora OF in centralnega komiteja KP Slovenije. Po zlomu Italije je bilo treba racionalno izkoristiti zaplenjena prevozna sredstva in ohraniti omejene količine goriva za najnujnejše potrebe. Odsek je s svojim civilnim voznim parkom in z mobilizacijo drugih sredstev organiziral najpomembnejše prevoze, med drugim tudi prevoz odposlancev v Kočevje z zbirnih točk na robu osvobojenega ozemlja. Po nemški ofenzivi se je delo odseka za promet ponovno omejilo na potrebe političnega vodstva in vojske. Zato je njegov aparat ponovno prešel pod direktno vodstvo najvišjih političnih organov, deloma pa v oddelek za zveze glavnega štaba NOV in PO Slovenije.

Odsek za narodno vzgojo in prosveto se je septembra 1943 ob začetku novega šolskega leta lotil dokaj ambicioznega programa delovanja šol na osvobojenem ozemlju. Posebno skrb je posvetil začetku dela osnovnih šol, odprtih pa je bilo tudi nekaj gimnazij, vendar se pouk še ni začel. Odsek je skrbel za razmestitev šolnikov in za njihovo postavitev z dekreti. V okrožjih so bili postavljeni šolski nadzorniki, ki naj bi skrbeli za delo šol in za pomoč učiteljskemu kadru, pa tudi za vzgojo novih pedagoških moči, ki jih je primanjkovalo. Organizirani so bili tečaji za mlade nadomestne učitelje, predvsem iz vrst mladinskih aktivistov. Po nemški ofenzivi se je šolstvo v glavnem omejilo na osnovno izobraževanje in na razne izobraževalne tečaje. Potem ko je bil ukinjen odsek za narodno vzgojo in prosveto, se je z nekaterimi temeljnimi vprašanji šolstva še naprej ukvarjal Znanstveni inštitut. Nekateri njegovi sodelavci so pripravljali načrt za nov sistem vzgoje in izobraževanja po vojni. Pripravljen je bil tudi nov abecednik.

Odsek za zaščito prebivalstva v vojnih razmerah se je ukvarjal zlasti z zaščito pred bombnimi napadi. Izdal je navodilo za obnašanje ob zračnih napadih in za zavarovanje premoženja v takih primerih. Prav tako je izdal navodila o zakloniščih in o evakuaciji prebivalstva iz ogroženih naselij in iz bližine izpostavljenih objektov. To je bilo nujno, dokler so Nemci neovirano uporabljali svoje letalstvo za zračne napade, mi pa nismo imeli nikakršnega ustreznega obrambnega orožja.

Odsek za splošno upravo je med drugim skrbel za mobilizacijo, javni red in varnost. Izdal je navodila o izvajanju vojaške obveznosti vseh moških, od izpolnjenega 17. do 45. leta. Oprostitev vojaške obveznosti je bila možna samo iz zdravstvenih razlogov in kadar je šlo za posamezne strokovnjake, potrebne za obratovanje industrijskih in obrtnih podjetij. Med ukrepi za ohranitev reda in javne varnosti ter za zaščito civilnega prebivalstva je odsek odredil: prepoved gibanja civilnega prebivalstva v nočnih urah (od 21. do 5. ure zjutraj): uvedbo prepustnic za gibanje izven blokov in izven območja rajonskih odborov: zatemnitev od 20. ure zvečer do 8. ure zjutraj zaradi nevarnosti pred nočnimi letalskimi napadi. Dovoljenje za prehod z osvobojenega na neosvobojeno ozemlje se je izdajalo samo v izredno nujnih primerih. Kadar je bil kakšen kraj blokiran zaradi izbruha epidemije, pa izjeme glede omejitve gibanja sploh niso bile dovoljene.

Zanimivo je, da je upravna komisija 6. oktobra 1943 izdala tudi opozorilo, »da je bil v noči od 3. na 4. oktobra 1943 ukinjen poletni čas in uveden zopet srednjeevropski čas, s tem, da so bile vse ure pomaknjene za 1 uro nazaj«. Zahtevo, naj se tudi na osvobojenem ozemlju upošteva srednjeevropski čas, so prav gotovo na-

rekovali predvsem vojaški interesi, saj je bilo nujno v vsej Sloveniji — in še posebno v vseh vojaških enotah — imeti isti čas; to je bilo še posebno pomembno ob napadih na vlake in železniške proge.

Po zboru odposlancev in razpisu volitev v narodnoosvobodilne odbore so sodelavci odseka za javno upravo pomagali pri volitvah in vzpostavljanju novih organov oblasti, kasneje pa tudi pri organiziranju tečajev za nove odbornike in odbornice. Nekateri sodelavci upravne komisije smo sodelovali tudi v široki politični kampanji na terenu za tolmačenje zgodovinskih odločitev drugega zasedanja Avnoja.

Med ukrepi po nemški ofenzivi, ko je upravna komisija imela svoj sedež v Ručetni vasi v Beli krajini, naj še posebej omenimo intenziviranje akcije za vpis posojila narodne osvoboditve in napore za reševanje vse težjih problemov prehrane. Danes si morda kar ni mogoče predstavljati, kako je kmečko prebivalstvo iz krajev, v katerih so se najpogosteje mudile partizanske enote, zmoglo prehraniti toliko vojske in zalednih ustanov. Potrebno je bilo res veliko požrtvovanje in zavestno odrekovanje. Še posebno občutljivo je bilo pomanjkanje soli. Upravna komisija in ekonomat Glavnega štaba sta izvedla več akcij za nabavo in transport soli iz Hrvaškega primorja. S pomočjo ZAVNOH (Zemaljsko antifašistično viječe narodnog oslobodjenja Hrvatske) smo organizirali tudi zamenjavo blaga, npr. koruze, tekstila ali mesa za sol, tobak in vžigalice.

Januarja 1944 je upravna komisija po sestanku s tovarišem Kidričem pripravila zaključno poročilo o svojem delu in o problemih javne uprave. O tem je na prvem zasedanju SNOS v Črnomlju podrobneje govoril dr. Marjan Brecelj. V svojem referatu o gospodarskih, finančnih in zdravstvenih problemih, nalogah ter ukrepih je ugodno ocenil delo uprave in zlasti delo in uspehe na področju gospodarstva. Ugotovil je, da smo »kljub težkemu položaju, kljub neprestanemu vojnemu stanju na mejah in v samem svobodnem ozemlju, oziroma v kontroliranih predelih, vendar ohranili gospodarski red in organizacijo- ki je omogočala razmeram ustrezajočo produkcijo, potrošnjo in zamenjavo gospodarskih dobrin. Vsekakor smo preprečili gospodarsko anarhijo, ki ponavadi spremlja prilike, v kakršnih smo se znašli po italijanskem zlomu. To je brez dvoma največji uspeh, ki ga moramo posebej poudariti.«

Hkrati je ugotovil, da prehajamo v novo dobo graditve narodne oblasti in javne uprave, in naglasil, da bo treba v prihodnosti prilagoditi javno upravo potrebam vseh slovenskih pokrajin in upoštevati celotno slovensko ozemlje kot enotno upravno enoto, pri tem pa tudi vse bolj omogočati vključevanje Slovenije v nastajajočo federativno Jugoslavijo. Napovedal je:

»Zato namerava Izvršni odbor ustanoviti za vsa važna področja javne uprave odseke, ki bodo fungirali kot samostojni resori pri izvršnem odboru oziroma pri predsedstvu SNOS in katerih namen bo, da se organizirajo in pripravljajo za delo, ki ga bo moral vršiti bodoči Slovenski nacionalni komite, bodoča slovenska vlada. Odsek za gospodarstvo bo imel za vse važne panoge gospodarstva posebne oddelke, to je za prehrano, kmetijstvo, industrijo in obrt, gozdarstvo in trgovino... Prav tako kakor ta odsek bo odsek za finance urejal posle iz tega področja ter bo svoje delo izvrševal v oddelkih za davke, za posojilo, za računovodstvo in za nadzorstvo. Izvršene so priprave za ustanovitev osrednjega slovenskega denarnega zavoda, ki bo poenostavil in reguliral naš denarni promet. Poseben odsek za obnovo se bo pečal z nujno potrebnimi problemi naše splošne obnove. Odsek za zdravstvo bo sistematično organiziral civilno zdravniško službo in skrbel za razvoj splošne

higijene. Vsi ti odseki bodo preko Predsedstva SNOS povezali svoje delo z odgovarjajočimi poverjeništvu v Nacionalnem Komitetu Osvoboditve Jugoslavije.»

V duhu te napovedi je po prvem zasedanju SNOS, ob koncu februarja 1944, prenehalo delovanje upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje. Pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki se je konstituiral kot najvišji organ slovenske državnosti, so bili ustanovljeni upravni odseki kot zametki prihodnjih resorov slovenske vlade. Na delo v te odseke je prešla tudi večina dotedanjih članov in sodelavcev upravne komisije. Nekateri med njimi so tudi v novih odsekih prevzeli vodilne dolžnosti, kasneje pa tudi v resorih prve slovenske vlade.

Tako je bila kljub prehodu na novo etapo graditve slovenske državnosti zagotovljena kontinuiteta upravnega delovanja. Izkušnje uprave z osvobojenega ozemlja v nekdanji Ljubljanski pokrajini so bile izredno koristne tudi za delo odsekov pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, oziroma za delovanje javne uprave ob njeni razširitvi na vso Slovenijo v razdobju po prvem zasedanju SNOS do konca vojne, pa tudi za nekatere ukrepe slovenske narodne vlade po osvoboditvi.

Bojevnica in doba

»Revolucija — pravimo — teče dalje, vendar nobena revolucija ne teče sama od sebe, temveč jo nosita znanje in revolucionarni žar.«

(Vida Tomšič)

Zvone Kržišnik

Vsakdo zapušča v času svoj odtis. Globlja je sled tistega, ki preseže mišljenje, naj bi bil edini človekov smoter njegov lastni, vase zakrivljeni in v sebi zaključeni osebni svet. Kdor ne odkrije, da se onstran krajin subjekta odpira neprimerljivo širše prostranstvo, doživi usodo, da gladina občega bivanja z njegovim obstankom samo narahlo vzvalovi in se brž zmiri. Zaznavno, marsikdaj celo ostro zarezo povzroči v nadaljujoči se človeški tvarini samo tisti, katerega dejanje seže prek plotu, ki loči samoto jaza od skupnosti soljudi.

Novejša zgodovina pričuje, da se je povečalo število takisto obstojnejših Slovencev, kar ni nepomembno za konstitucijo tega maloštevilnega naroda. S takšnim samouresničevanjem — poglobila ga je revolucija — ostaja navzoč skozi rodove premnog rudar, kovinar, tekstilec, ki se je bil s štrajkom uprl kapitalističnemu izkoriščanju. Prisoten ostaja partizan, ki se je boril in tvegaval vse, kar je imel, da bi prispeval k narodnemu in družbenemu osvobojenju svojega ljudstva. In navzlic otožni resnici, da nravi sodobnikov pogosto zapadejo v primež lastniške in potrošne sebičnosti, bi bilo kratkovidno reči, da bivanjski odtis zdajšnjega človeka blede in kopni. Prevelika je namreč večina tistih, ki jih ne vodijo zgolj subjektivna stvariteljska gibalna, marveč zavestno točijo svoj napor v posodo, v kateri se zbira energija vseh ljudi, da bi gnala razvoj.

Pričujoči zapis se bo ukvarjal z eno samo osebnostjo; iz manifestacij te eksistence, razpetih prek pol stoletja in čez, je mogoče izluščiti značilen primer, kako more posameznik vreči sidro v čas in prostor. Srečati se nam je z Vido Tomšič; pogledati, kako so ta, sorojakom že dolgo znani obraz oblikovale silnice osebnih in družbenih razmer; zarisati, kako se je v tem življenju razreševala in razrešila dilema, ki smo jo s hitro potezo naznačili v uvodu in ki z njo ni prizanešeno nobenemu človeku...

Vse manj je ljudi, ki se spominjajo Vide iz dijaških in študentovskih let: vedrega, postavnega dekleta, ki neprestano nekam hiti, nekaj snuje, se prizadevno giblje med domom, šolo in tudi že širšo, zlasti kulturno javnostjo. Njen nastop izraža zunanjo in notranjo pokončnost, kar zbuja spričo tedanjega družbenega položaja ženske občutek nenavadnosti, domala nasprotja.

Tembolj bi se utegnila zdeti takšna drža protislovna onemu, kdor je poznal Vidine družinske razmere. Po zgodnji smrti očeta Ivana Bernota leta 1928 — Vidi je bilo takrat petnajst let — je njegova družina živela stisnjeno. Niso bile še niti pozabljene niti premagane lakote in druge težave, ki jih je prinesla prva svetovna vojna. Mati Francka — pozneje znamenita partizanska Bernotova mama — je morala ob nemajhnih križih sama skrbeti za pet doraščajočih otrok: Angelco, Vido,

Živka, Mira in Branka. Gospodarska kriza na prehodu v trideseta leta je najhuje prizadevala revne. Toda čeprav ni bilo kruha v izobilju in čeprav so nosili obleke drug za drugim, so se bistri Bernotovi otroci zapovrstjo izšolali in se prikopali do poklicev. Pomanjkanje ni prizadelo njihovega ponosa; zгодaj so se zavedali, da človekove vrednosti ne določa gmotni položaj, marveč poštenje. Kakor ena izmed nešteti skupin slovenskih samorastnikov je gruča teh otrok šla skozi trd življenjski boj; prebili so se z vztrajnostjo in žilavim pogumom, ki sta dopolnila njihovo naravno nadarjenost; nemalo z vzgojo, še več pa z zgledom jim je dala mati; utrdila jim je vero v nadosebne ideale; z marsikaterim ravnanjem jim je izpričala, da se je treba pogosto odpovedati zgolj osebnim težnjam in ugodjem. Mama Francka, kmečka proletarka, ki je morala na svoji poti iz rodnega Vrzdence v ljubljanski meščanski krog zatajiti preobčutljivost za doživeta razočaranja in ponižanja, je prva poučevala svoje otroke o krivicah sveta, v katerem je bilo bogastvo tudi pravica. Vsi so se vključili v boj za drugačen svet, najmlajši, Branko Bernot-Aljaž je padel tik pred osvoboditvijo.

Obdobje Vidine zrele mladosti — navzven jo zaznamujejo uspešno končana srednja šola, vpis na zgodovinsko-zemljepisni oddelek filozofske fakultete in po prestanem zaporu prepis na pravo — so doživljali domači in znanci kot linijo njene neprikrite nazorske opredelitve. Prestopila je mejno črto med dvema svetovoma; postavila se je na stran proletarskih množic, ki so trpele krivice, bedo, žalitve. V tak odnos sta jo gnala čustvo in misel, nakopičena v vsem družinskem izročilu in izostrena ob opazovanju širšega okolja; dekletovo spoznanje se je utrjevalo z intenzivnim branjem in študijem revolucionarnih piscev in hkrati iskanjem srečanj z ljudmi, ki so čutili in mislili enako. Od šeste gimnazije je iskala odgovore v gimnazijskem krožku, v katerem so razglabljali o socialnih vprašanjih — na univerzi je navezovala znanstva z naprednimi študenti v klubih Jadran in Triglav. Pomembno prelomnico so ji pomenile aretacije bratranca Ludvika Pezdirja, partizanskega Romana Potočnika, člana »loške grupe« Borisa Ziherla. Ob tem je začutila, da lahko najde stik z ljudmi, ki ne le razpravljajo, ampak hočejo spremeniti svet. Prek zaprtega Ludvika je naposled dobila stik z bratom Kovačič in prek njiju s Tonetom Tomšičem. Pomemben kažipot so ji bili prispevki Edvarda Kardelja v Književnosti; prevzela jo je pravkar prevedena Mati Maksima Gorkega... Nepozaben ji je bil obisk v Trbovljah, ko so rudarske žene — po predavanju Milene Mohorič — opisovale obupni položaj družin, brezposelnih mož ter lačnih in sušičnih otrok. Obtoževale so režim, ki jih preganja, če napravijo splav, da bi se ognile novim lačnim ustom — ničesar pa ne stori, da bi se socialni položaj rudarskih družin izboljšal.

Odtlej se je Vida udeleževala še več ženskih in delavskih zborovanj. Socialno obzorje se ji je širilo, ko se je polagoma srečevala tudi s kmečkim gibanjem, z delovanjem kmečkih fantov in deklet — proti neznosnim razmeram na vasi. Spoznavala je vzroke in posledice zaostalosti kmečkih žensk, njihovo izkoriščanje in dvojno moralo, ki se kaže v obsojanju nezakonskih mater. Pogumno se je odločala za napredna stališča glede enakopravnosti žensk, posebej še v akciji za legalizacijo abortusa. Na boj so jo klicala, naposled, vse bolj zaostrena narodnostna vprašanja, ko so znotraj monarhije skušali proglasiti slovenski jezik za dialekt, ko je bila slovenska zastava preganjana, ko so zavlačevali z izpolnitvijo zahteve po popolni slovenski univerzi. Vznemirjale so jo vesti o nasilju nad slovenskimi Primorci in Korošci; grenko je občutila, da se oddaljuje uresničevanje programa Zedinjene Slovenije. Vsa ta doživetja so jo prisiljevala, naj se obrne zoper sporočene »resnice«;

naj v sebi in pred svetom obsodi veljavni družbeni sistem z njegovo cerkveno in versko vzporednico vred.

Vidina zunanja pojavnost se tisti čas zaokrožuje v podobo očarljive ženske — visoke, delujoče skoraj aristokratsko, ko je ne bi prešinjala, kakor kažejo njene takratne fotografije, izrazito slovenska dekliška tipika — toda temu videzu se je že pridruževala neka nova črta, ki se ni razgubila nikoli več, marveč je z leti postala razvidnejša: imenovati jo kaže resnoba ali pa morda — odsev odgovornosti. Že je videti, da si je mlada žena nakopala dolg; skrbi jo, kako bo vračala ta dolg svojima upnikoma — sebi in slovenskemu sočloveku. Enaindvajsetletna Vida Bernot je podpisala zadolžnico v maju 1934. Takrat je stopila v Komunistično partijo Jugoslavije.

Znano je — saj ne manjka niti podatkov v Vidinih snovanjih niti primerjalne vednosti o usodah komunistov — katere značilnosti je odtlej dobil tok njenega življenja. Kmalu je bila soočena z reakcionarno oblastjo ter z idejnimi osnovami in priveski te oblasti. Čakali so jo policijski pregoni, zasliševanja, brž tudi ječa. Kmalu po vstopu v Partijo je morala odsedeti enajst mesecev v ljubljanskih zaporih.

Režim jo je obsodil zaradi komunističnega delovanja, čeprav ji »prevratnih« aktivnosti ni mogel prav dokazati. Plačati je morala svoje zavzeto delo v ilegalni partijski organizaciji; ta jo je usmerjala v Zvezo delavskih žena in deklet ter ji nalagala dolžnosti pri Rdeči pomoči; Vida je zbiralala sredstva za politične jetnike, preganjane ilegalce, stavkujoče rudarje, tekstilce, gradbince; prizadevala si je povežati boj delavcev z bojem naprednih študentov.

Zapor je ni »iztrezil«. Po prihodu na svobodo nadaljuje delo v protifašističnem ženskem gibanju, ki je bilo del slovenske ljudske fronte. Hodi po nevarnih kurirskih poteh, ilegalnih sestankih, dela v ciklostilnih tehnikah. Tiska in razpečuje partijske letake, časnike, brošure; sodeluje pri listu Tabor, organizira glasilo Naša žena ...

V letih, ko so Slovenijo pretresala silovita stavkovna gibanja ter se je na Goričanah in Čebinah utrdila prenovljena Komunistična partija Slovenije, je tako zorel Vidin pravi poklic: doraščala je v aktivistko, ki ji je bilo osebno življenje na robu interesov. Uspešni študij prava ji je bil samo oporna točka v legitimistični sedanjosti. Ljubezen do Toneta Tomšiča, skorajšnjega organizacijskega sekretarja centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, ji je pomenila več, kot more pomeniti dekletu običajna erotična zveza. Njun odnos se je bogatil in poglobljal toliko bolj, kolikor tesneje so ju družili skupni revolucionarni cilji. Dom Bernotov v Bohoričevi ulici — odprt vsem delavskim borcem — je bil pogosto zatočišče tudi Tomšiču. Močno se je navezal na Vido. Njeno pričevanje zanj na drugem sodnem procesu ni uspelo. Obsojen je bil na poltretje leto robije; prestal jo je v Mariboru in Sremski Mitrovici. Leta 1937 sta se Tone in Vida poročila; za priči sta jima bila komunista Fedor Kovačič in Slavko Šlander.

Desetletja pozneje je Vida pripovedovala o tistih časih: »Bili smo mladi. Gledali smo razmere okrog sebe, pa nismo mogli z njimi soglašati. Iskali in našli smo so-mišljenike. Našli smo komunistično partijo, čeprav zveze z njo takrat ni bilo lahko najti. Stopili smo skupaj, se združili v organizacijo. Vezal nas je neukrotljiv interes, da moramo spremeniti svet. Toda ne, da bi ga spremenili zase, temveč za vse ljudi. Gojili smo v sebi vizijo boljšega sveta in tej viziji smo hoteli služiti z razumom in srcem, posvetiti ji delo in življenje. Bli smo srečna generacija. Čeprav nas je bilo malo, smo se počutili močne. Držali smo skupaj; sprejeli sleherno tveganje. V partiji sem se znašla med ljudmi, ki so bili globoko poštene, polni čudovitih idealov. Nihče med njimi ni mislil nase, na osebno korist in kariero. Kako bi v tistih raz-

merah preganjanja in ilegale sploh lahko kdo tako mislil! Prevezemala nas je samo pripravljenost za delo in boj pa tudi za žrtve...»

Kronika vsega jugoslovanskega in posebej slovenskega revolucionarnega gibanja potrjuje ta Vidina spominjanja. Ko bi ne bilo tako ustvarjalnega kadra, bi Kardeljev čebinski manifest ostal zapis visokega, a neizpolnljivega hrepenenja. Samo zavedajoč se potencialov do kraja zveste, čeravno maloštevilne partijske mladine, je mogel mladi Sperans razčleniti slovensko narodno in socialno vprašanje z več kot slutnjo, da bodo ljudske množice s takšno avantgardo na čelu jutri zanesljivo razvile svojo moč in pridobile veličino. Prav v stiku s slovenskimi revolucionarnimi osebnostmi, kakršne so bili Franc Leskošek, Miha Marinko, Ivan Maček in z vodilnimi mladimi komunisti Edvardom Kardeljem, Borisom Kidričem, Tonetom Tomšičem, Borisom Ziherlom... se je Komunistična partija Jugoslavije pod vodstvom novega generalnega sekretarja Josipa Broza znebila kominternskih zaprtih metod in se z vsem žarom obrnila k enotni fronti množic. Oblikovala so se oporišča, pogosto kar rodbinske skupine, katerih revolucionarne sage so se izpisovale pod imeni Kraigher, Kovačič, Kozak, Šlander, Bebler, Bernot, Stermecki... Kakor v Ljubljani so se takšne vezi pletle v Mariboru, Celju, sploh v vseh slovenskih pokrajinah, mestih in delavskih središčih, segale pa so tudi v kmečka okolja. Nemajhen delež v organizaciji je pripadal ženskam, naj so nastopale v vlogi mater — trajen bo spomin na Ziherlovo, Kardeljevo, Kraigherjevo, Stermeckijevo, Bernotovo in še katero mamo — ki noč in dan trepetajo za svoje komunistične otroke ter skrivajo in goste njihove tovariše ilegalce; ali pa so nastopale v vlogi ilegalk in kurirk — poleg vrste drugih so bile take Pepca Maček, Lidija Šentjurs, Zdenka Kidrič, Angela Dovč, Vida Tomšič, Darinka Švent — skrbela so za zveze, prenašale in razpečevale revolucionarni tisk ter vodile pomembne ilegalce med skrivališči in javkami.

To gibanje se je v poznih tridesetih letih razraščalo, če ga opazujemo z idejne in organizacijske pozicije, značilno dvoplastno. Na idejnem področju je bilo javno, takšno, da ni dopuščalo med množicami nobene dvoumnosti. Bilo je ostro protifašistično usmerjeno, kar je v praksi pomenilo boj proti vsem pojavom izkoriščanja, boj za osvoboditev dela in človeka, za mir, za mednarodno proletarsko bratstvo, za slovensko narodnostno suverenost. Skupni imenovalec vseh teh teženj je bil očiten: šlo je za človečnost, za način in sistem življenja, ki ga prekriva en sam pojem — socializem. Vse to je prihajalo na dan in prežemalo ljudsko fronto tudi s posebnim delovanjem, npr. s pošiljanjem prostovoljcev v mednarodne brigade, bojujoče se za republikansko Španijo, in krepitvijo Društva prijateljev Sovjetske zveze. Ti procesi so komuniste združevali; v akcijah so se prepoznavali med seboj; tako je nastajala tista »srečna generacija, ki je držala skupaj«, kakor pravi Vida Tomšič.

Kar pa zadeva organizacijsko plat aktivnosti, je bila stvar povsem drugačna. Komunisti so morali delati skrivno, ali kakor se navadno reče, strogo konspirativno. Celo najbližji prijatelji in znanci se navzven pogosto niso smeli poznati; ločevali so jih natanko razmejeni deleži vednosti o skupnih nalogah; delovati so morali v svetu šifer in tajnih zvez, prikrivanja, tveganih podvigov in večnega bega ter discipliniranega izvrševanja tistega dela naloge, ki je bil zaupan posamezniku ali skupini. Tak način dela je bil nujen, da je organizacija vzdržala protinapade reakcije; da njen obstoj ni bil prepuščen samo večji ali manjši stopnji posameznikove moralne moči in zavesti, če je moral prenesti policijska mučenja; da je bila celotna organizacija zavarovana tudi z dejansko »nevednostjo« svojih članov.

Opisana dvoplastnost, ki je označevala in določala delo komunistov, je v veliki meri vplivala na njihov značaj, na splošni človeški ustroj. V ta značaj je na eni

strani vnašala premočrtnost in širino, na drugi strani pa lastnosti, brez katerih bi bila izpeljava akcij domala nemogoča: brezpogojno zvestobo organizaciji; srčnost in stanovitnost v tveganju; pripravljenost za žrtvovanje; odgovorno discipliniranost, ki se noče in ne sme zamujati z iskanjem dodatnih pojasnil; tovarištvo, iznajdljivost, inteligenca, preziranje osebnih neugodij.

Kakor drugi komunisti je šla v letih pred drugo svetovno vojno skozi takšno značajsko kovačnico tudi Vida Tomšič. Njeni soborci so nemalokrat priznavali, da si je v dobršni meri pridobila vrline, ki jih je Partija terjala od vsakega svojega člana. Sožitje s Tonetom je Vidi pomagalo preverjati lastno dejanje. Drug drugega sta podžigala v težnji: ne privoliti v danost, naj se ta še tako upira premeni; izpolnjujoč partijske naloge, sta si srčno prizadevala, da bi bil stanovit enun delež pri »spreminjanju sveta za vse ljudi«. V analih Komunistične partije Slovenije je ostalo zapisano zlasti takratno uspešno Tonetovo delo širom po Sloveniji in v Dalmaciji ter Vidino delo v Beli krajini in na Dolenjskem. Dostikrat sta v letih 1939 in 1940 prekolesarila to deželico po dolgem in počez, se udeleževala mnogih tajnih sestankov, spodbudila in utrdila ilegalni tisk, ustanavljala komiteje in nasploh vzpostavljala organizacijo, kakršno je potrebovala Partija. Tamkajšnji aktivisti Mihelečič, Butala, Kambič, Dvojmoč, Fortuna in drugi so pozneje radi obujali spomine na to, kako je Vida »kot instruktor CK za belokranjsko in novomeško področje« požrtvovalno peščila, tovorila tiskarske naprave in si drgnila s peskom roke, izdajalsko črne od šapirografa; kako je morala marsikdaj prespati na senikih in kaščah, po zidanicah in kletah pa kdove kje še; to je zahtevalo od nje napore, preziranje nevarnosti in nemalo ravnodušnosti do higienskih razmer, ki bi običajni ženski pomenile ne samo fizično, marveč tudi duševno nelagodje. Vidi te reči niso bile nič posebnega. Tudi po poroki s Tonetom se je privadila, da je možu in njej potekal čas med napetim ilegalnim delom, študijem in zapori. Leta 1940 sta se morala oba umakniti v popolno ilegalo, da bi ušla taborišču v Bileci.

Prav to leto, preživeto že pod oblaki, ki so napovedovali fašistično hudo uro, je Partija pod Titovim vodstvom izdatno povečala aktivnost, da bi sebe, delavski razred in vso ljudsko fronto pripravila za prihajajoče preizkušnje. V to snovanje se uvrščajo zlasti intenzivna agitacija v delovnih kolektivih in na vasi, večji razmah ilegalnega tiska, junijska tretja konferenca Komunistične partije Slovenije, delovanje partijske šole v Makarski in naposled oktobrska V. državna konferenca v Zagrebu. Za Vido Tomšič, komaj sedemindvajset let ji je bilo takrat, so ti dogodki pomenili tudi osebno prelomnico. Partija ji je izkazala priznanje. Junija je bila izvoljena v centralni komite Komunistične partije Slovenije; štiri mesece pozneje, po vrnitvi iz partijske šole, tudi v centralni komite Komunistične partije Jugoslavije. Ugled v organizaciji in pri tovarišu Titu ji je prinesel zlasti referat »o delu med ženskami«, ki ga je prebrala na V. državni konferenci Komunistične partije Jugoslavije.¹ Sestavila ga je deloma že v Makarski s sodelovanjem tovarišic iz ženskih partijskih komisij v Beogradu, Zagrebu, Makedoniji in Dalmaciji.

Ni dvoma, da je ta referat določil smer Vidinemu delu in življenju. S prepričljivo Titovo podporo prav temu vprašanju, so bistvene poudarke njenega referata vnesli

¹ Vida Tomšič: *O ženskem vprašanju in o delu med ženskami*, referat na V. državni konferenci Komunistične partije Jugoslavije na Dubravi pri Zagrebu, 19. do 23. oktobra 1940. Referat je bil objavljen v naslednjih publikacijah: *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, knjiga 1, Zagreb 1955, str. 2–8; *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, Zavod Borec, Ljubljana 1970, str. 12–25; *Žene Srbije u NOB*, Nolit, Beograd 1975, str. 13–17; *Ženska, delo, družina, družba, Založba Komunist*, Ljubljana 1978.

v resolucijo tiste zgodovinske konference, sama pa se je za vselej prepričala, da je žensko vprašanje organski del vsega boja za socializem. Poglobilo se je njeno zaupanje v Partijo, ki je s tako razumljenim razrednim bojem sledila Leninovemu prepričanju: »Žensko polovico sveta je kapitalizem dvojno zatiral... Ni ji dajal enakosti z moškim... poneumljal jo je, puščal v domačem suženjstvu. Proletariat ne more doseči popolne svobode, če ne izbojuje popolne svobode tudi za žensko...«

Peta državna konferenca ni obšla ženskega vprašanja, četudi je bila že vsa naravnana v boj proti fašizmu. Na tem sestanku jugoslovanskih komunistov so se že kazali obrisi prihodnje politike Komunistične partije Jugoslavije, ki je zaslovela po vsem svetu zaradi doslednega pojmovanja, da ni nič obrobno, kar je človeško. Vsi tedanji komunisti, pa tudi mnogi poznejši niso bili zmožni povsem doumeti te maksime; preveč so še bili obremenjeni z miselnostjo preteklosti; nemalokrat niso znali razločiti med pristnim razrednim obravnavanjem ženskega vprašanja in negodnimi feminističnimi gibanji, ki so bila zasnovana na krivi veri, da mora bojujoča se ženska sovražiti »zatiralski moški svet«. Kaj bi se tedaj ukvarjali, so mislili tudi nekateri komunisti, z »marginalnimi« ženskimi vprašanji v času, ko se bliža fašistična povodenj in z njo spopad na življenje in smrt?

Tito in Kardelj sta mislila drugače. Vodilo ju je spoznanje, da je tako kot nacionalno ali kmečko tudi žensko vprašanje neločljivi del revolucije. Brez ženskih množic, čvrsto strnjenih okrog skupne zastave, tudi ni bilo upati na zmago v protifašističnem nacionalnem boju, s katerim bo organsko zraščena ta revolucija. Zategadelj ne le ni bilo odveč, marveč je bilo nujno, da je Vida Tomšič govorila o materinstvu, o socialni in zdravstveni varnosti ženske pri porodu in o njeni pravici do splava; o viziji socialističnega sveta, ki bo premogel ambulate, bolnišnice, urejeno varstvo otrok; da, varstvo vseh otrok brez razlike, tudi »manjvrednih« nezakonskih... Vidino poročilo je napadlo dvojno moralo tedanje družbe, po kateri je bila ženska pred zakonom povsem neenakopravna; zahtevalo je enako žensko pravico do zaposlitve, do civilnega zakona, do ločitve; pokazalo na korenine prostitucije, terjalo kazni za zvodnike in kupce belega blaga. Za enako delo gre ženski enaka plača. Odpraviti je treba nočno delo in določiti delovni čas tudi za gospodinjske pomočnice; poleg varstva delavk pred kvarnimi posledicami dela jih je treba zaščititi pred zlorabljanjem in nesramnostjo delodajalcev in predstojnikov; pred porodom in po njem mora dobiti ženska plačan dopust in obenem jamstvo, da bo potem spet imela delo; otrokom — naj bodo zakonski ali nezakonski, morajo tovarne in uradi zagotoviti vrtnice; dostop žensk do vseh poklicev, do vseh šol in do strokovnega izobraževanja. Posebej se je Vidin referat lotil političnih pravic: zahteval je popolno aktivno in pasivno volilno pravico tudi za ženske. Samo tako, je poudarjala poročevalka, se utegnejo speljati v pravo strugo tudi feministična gibanja; če zdaj z nestrpnostjo do moških odvrčajo svoje pripadnice od razrednega boja, bodo jutri, če bodo uresničeni strateški premiki, ki si jih postavljajo za cilj komunisti, tudi ta gibanja odkrila dejansko naravo spopada.

Z zagrebškim referatom si je Vida Tomšič pridobila zaupanje med ženstvom; odobravanje je požela med delavskimi in kmečkimi delegati, katerih družine so najhuje občutile probleme, o katerih je govorila; še posebno pa so njene besede napravile vtis na krog partijskih razumnikov. Ti so spoznali, da dobivajo v tej mladi, dinamični, odmerjeno opravljeni ženski, ki zna prav tako prepričljivo nastopati na govorniškem odru, kakor zna zbrano poslušati druge, spoštovanja vredno tovarišico. Pred njihovimi očmi se je pojavila intelektualka, ki je težila k bistvu; njen govor je očitno koreninil prav toliko v urejeni in z znanjem podprti misli,

kolikor v čustvenem zanosu. Brez dvoma, Partija je dobivala v tej gubernici tudi publicistko prvega reda.

V bližnji prihodnosti pa je usoda namenila Vidi drugačna pota. Huda pomlad 1941. jo je zatekla v nosečnosti. Navzlic tej obremenitvi je vztrajno sodelovala v partijskem delu za razvoj Osvobodilne fronte, ki je predvsem od njenega moža, organizacijskega sekretarja Centralnega komiteja, terjala izjemne napore. Njuna ilegala se je ohranila dobrih devet mesecev. Pod ilegalnim priimkom Marija Pevce je Vida avgusta v sanatoriju Emona rodila sina Miška. S sestro Angelco sta otročička iz bolnišnice odpeljali k družini Podkoritnik v Grosuplje. Pri prehodu čez blok so jim služili ponarejeni dokumenti. Ta odhod in nekaj Tonetovih obiskov v Emoni in Grosupljem, ko se ni mogel upreti želji, da vidi sina, je spretno organizirala Zdenka Kidrič, ena vodilnih glav v Varnostno-obveščevalni službi.

Toda brž ko si je Vida opomogla od poroda, se je vrnila s sinčkom v Ljubljano. Uspelo ji ga je skriti v dečjem domu; tja ga je lahko hodila tudi dojit. Pozneje so Miška skrivali pred okupatorskimi oblastmi pri zvestih in zanesljivih družinah — somišljenicah Osvobodilne fronte, ki jih je požrtvovalno organizirala Zihlerova mama. Za matično evidenco je poskrbel zaveznik Fronte, frančiškan dr. Roman Tominec.

Obdobje, ko sta Tone in Vida nadaljevala ilegalno delo, seleč se iz skrivališča v skrivališče, je bilo nasilno prekinjeno 10. decembra 1941. Izdala ju je kurirka Greta. Z njima je gestapo aretiral tudi Pepco Kardelj in Miha Marinka. Vse štiri — to je bil eden najhujših udarcev, kar jih je doživelo partijsko vodstvo slovenskega upora — so odpeljali v gestapovske ječe. Tam so jih mučili, da bi izsilili iz njih priznanje o njihovi udeležbi v osvobodilnem gibanju. Zaman. Ti štirje jetniki niso povedali ničesar, ne o sebi ne o drugih. Gestapo jih je po brezuspešnem zasliševanju v Begunjah in Mariboru vrnil italijanskim oblastem, da bi jih le-te »obdelovale« naprej v zaporih ljubljanske kvesture in sodne jetnišnice. Na procesu pred italijanskim vojaškim sodiščem maja 1942 v Ljubljani so bili trije obsojeni na dolgotrajne zaporne kazni. Vida je dobila petindvajset let, Tone Tomšič pa na smrt z ustrelitvijo.

Tonetovo in Vidino vedenje v fašističnih mučilnicah in na sodišču se je zapisalo med heroična izročila slovenskega osvobodilnega gibanja. Tone ni klonil med strahotnim mučenjem in še manj pred ponudbo, da bi si z eno samo gesto obžalovanja in s prošnjo za milost lahko rešil življenje. Vida je pretresla sodnike z izjavo, da je njena krivda enaka Tonetovi in če bodo ubili njega, naj ubijejo še njo.

Takšen nastop obeh Tomšičev pred sovražnikom je bil eden izmed mnogih izrazov spremembe, ki je tiste čase nastajala v značaju slovenskega naroda. Čeravno je odpor proti okupatorju trajal dotlej komaj leto dni, je preobrat v miselnosti množic že dosegel občudovanja vredna razmerja. V krizi zavesti, ki jo je povzročila fašistična genocidna grožnja, se je prebujal etični imperativ boja in žrtvovanja. Zdaj ni šlo več za gola domoljubna gesla, s kakršnimi sicer Slovenci v svoji zgodovini niso skoparili, toda vse od kmečkih uporov jih niso ne znali ne mogli prevrednotiti v dejanja. Zdaj sta se naposled pojavili sili — Komunistična partija in Osvobodilna fronta — ki sta zmogli premagati razhajanja med težnjami razredov in stanov, pokazati na izvirni greh odvisnosti, ki je tičal v razdvojenosti narodnih in socialnih gibanj, združiti nacionalne moči pod zastavo delavskega razreda in začeti osvobodilno akcijo pravega kova. V dobrednem pomenu se je rojeval »lik aktivnega slovenstva« — dotlej neznana kvaliteta, poudarjena v temeljnih točkah frontnega programa. Spoznanje, da Slovenci premagujejo usodo in začenjajo dejavno zani-

kovati tradicionalno karakteristiko, da so »nejunaški in nevojaški narod«, se je potrjevala od leta 1941 dalje v mnogih osebnih dramah. Te so opozarjale, da se dogaja drama tudi v vsej narodni biti in eksistenci.

Ko je Tone Tomšič omahnil pod streli eksekucijskega voda v Gramozni jami, je morala njegova žena — tako kot so to storile mnoge žene v tistem času — zbrati v sebi več kot človeško moč, da se ni zlomila, ampak še z večjo silo nadaljevala pot. Kakšno vizijo o vrednosti življenja je mogla gojiti v sebi, ko je občutila, do kod se utegne ugrezni tečaj sovraštva? Zunanje okoliščine ji ne samo niso dajale opore v stiski, temveč so se naravnavale tako, da bi jo potisnile v najgloblji obup. Vendar se je v ječah in zunaj njih boj nadaljeval. Vida je morala na trnovo pot skozi jetniške postaje Benetke, Ancona, Campobasso, Trani. Poleg lakote in bolezni so njej in sojetnicam grozila stotera nepredvidljiva naključja; toda telesne muke in tesnoba zaradi ogroženosti lastnega obstanka so ji pomenile neznamenit del bolečin. Noč in dan je trepetala za svojega malega dečka; za mater, sestro, tri brate; vsakdo izmed njih bi bil lahko žrtev fašistične maščevalnosti. Pekel jo je spomin na umorjenega moža, grizel občutek negotovosti v zvezi z usodo tovarišev soborcev, ki jim je morda grozila podobna ali celo ista izdaja, ki je zapečatila Tonetovo, Pepčino, Mihovo in njeno lastno usodo.

Toda bojevnica v Vidi je premagala bojazni. Treba je bilo živeti, bojevati se; zastreti osebno vidno polje, da bi ostal v polni luči oni drugi, širši »svet vseh ljudi«, ki bo treba zanj, da bi bil kdaj zares vrednejši, pretočiti še veliko znoja in krvi.

Sojetnice v italijanskih taboriščih so se poldrugo leto srečevale z Vidinimi aktivnostmi, ki jih sama označuje s skopo ugotovitvijo, da je povsod po zaporih »politično delala«. To je v praksi pomenilo, da je sodelovala pri vzpostavljanju vseh možnih oblik odpora; da je pomagala organizirati revolucionarno agitacijo in propagando, študij, kulturno delo, dotok informacij, jetniško samopomoč. Brez takšnih delovanj bi bilo zapornikom teže ohraniti duha in preživeti, še teže pa pripraviti se na osvoboditev po kapitulaciji Italije. Ker so bila med jetniki domala povsod izoblikovana organizacijska jedra, je bilo moč po prihodu zaveznikov v južno Italijo pri priči preiti k akcijam, ki so bile za jugoslovanski osvobodilni boj izredno pomembne. V zavezniškem taborišču Carbonara, kjer se je po osvoboditvi iz ječe Trani znašla tudi »Vidina grupa« triindvajsetih deklet, je bila takoj ustanovljena partijska organizacija, na podlagi njenega dela pa Prva in še štiri prekomorske brigade. Tako je uspelo iztrgati četniški propagandi večino izmed dva tisoč tam zbranih bivših zapornikov in zadati politični in vojaški udarec mahinacijam kraljeve vojske.

Enako bojevniško žilavost kakor v laških ječah je izkazovala Vida tudi na nadaljnjih postajah svoje bojne, zdaj že partizanske poti. Neko novembrsko noč leta 1943 se je z ladjo, ki se je tudi imenovala Galeb, in s prvo grupo tankistov in pilotov — prekomorcev, vrnila iz Barija v domovino. Ni jim bilo mar viharja, ki je spremljal to plovbo, niti gosto posejanih minskih polj. Gnala jih je želja, da se priključijo osvobodilni vojski. Tudi Vidi je srce razbijalo od hrepenenja, ko so pristali na Visu, nato pa se prek Hvara prebili mimo nemških postojank v Dalmaciji na osvobojeno ozemlje.

V Jajce je prispela žal šele 6. decembra — ko je bila slovenska avnojska delegacija že odpotovala. Trajalo je nekaj tednov, preden je Vida dosegla osvobojeno Belo krajino. Takoj se je vpregla v delo pri centralnem komiteju Komunistične partije Slovenije. Izvoljena je bila v Slovenski narodnoosvobodilni svet. Med drugim

je pol leta urejala Ljudsko pravico, bila med sklicatelji prve slovenske novinarske konference, na kateri je imela uvodni referat,² in ustanovne skupščine Rdečega križa Slovenije. Potem so jo poslali na Primorsko, na delo pri pokrajinskem komiteju in posebej v partizanske enote, kar si je najbolj želela. Organizirala in vodila je četne seminarje, partijske tečaje, politične shode.

Po vrnitvi v Belo krajino, januarja 1944, je lahko objela svojega še ne triletnega Miška in mater: Varnostno-obveščevalna služba ju je rešila izpred gestapovskih gnezd v Ljubljani in ju sprva nastanila pri sestri Angelci Zorec v Šentvidu pri Stični. Naposled so ju prepeljali na lojtrskem vozu po dolini Krke na osvobojeno ozemlje; partizanskim enotam ju je priporočalo v varstvo posebno pismo, ki ga je podpisal Dušan Kveder, komandant glavnega štaba NOV in PO Slovenije. V priporočilu je rečeno, naj narodnoosvobodilna vojska skrbi za sina padlega heroja Toneta Tomšiča.

Osvoboditev je Vida dočkala kot ministrica za socialno delo v prvi slovenski narodni vladi, ustanovljeni v Ajdovščini 5. maja 1945. Vendar se sprva ni mogla povsem posvetiti tej funkciji, kajti vezalo jo je organizacijsko in politično delo na Koroškem. Z nemajhnim zadoščenjem je občutila, da tudi njen lastni primer potrjuje, da nastajajoča nova družba sprejema v svojo miselnost tudi spremembo, ki jo je zahteval njen zagrebški referat: ženski se je začela odpirati pot v enakovrednost. Čeravno se ni slepila, da bo ta proces kratek in lahak, je vendar spoznavala, da bo v Titovi socialistični državi prav razumljeno in spoštovano načelo, ki ga je že davno prej Charles Fourier izrazil z besedami: »V vsaki družbi je stopnja ženske emancipacije merilo za splošno emancipacijo.«

V narodnoosvobodilnem boju ženske niso iskale pravic s kričavimi frazami, marveč z bojem in žrtvovanjem. Dva milijona jih je na razne načine sodelovalo v domovinski vojni in revoluciji. Na ramah tistih, ki so se borile v zaledju, je ležal največji del bremena, preskrbovati partizansko vojsko s hrano in drugimi potrebščinami. Obdelovale so zemljo, reševale in varovale otroke borcev, skrbele za sirote. Bile so obveščevalke, kurirke, sanitejke, delavke v partizanskih delavnicah, odbornice v narodnoosvobodilnih odborih. Več kot šesto tisoč jih je okusilo, pogosto s svojimi otroki vred, grozo fašističnih koncentracijskih taborišč. Koliko se jih ni vrnilo iz teh ječ! Kolikšna bi bila posoda solza, ki so jih ženske pretočile za padlimi možmi, otroki, brati, starši! Izmed sto tisoč partizanskih bork, bolničark, ženskih komandirjev in komisarjev jih je petindvajset tisoč padlo. Več kot štirideset tisoč jih je bilo ranjenih. Med udeleženkami narodnoosvobodilnega boja si je dva tisoč žensk pridobilo oficirske čine, tisoč sto enainosemdeset je bilo spomeničark, enaindevetdeset si jih je pridobilo čast narodnega heroja. Te številke so z vso prepričljivostjo dokazovale, da jugoslovanska ženska ni čakala, kdaj bodo počasi premikajoči se napredni tokovi začeli odplakovati krivice, ki so jih ženski polovici sveta vsilile minule družbene formacije.

Eno so načela, drugo praksa. Vida Tomšič se je morala sprijazniti s spoznanjem, da tudi v novi Jugoslaviji osvobajanje ženske ne poteka samoumevno, kakor bi terjalo obči razvoj socialističnih odnosov. Napredek v tem pogledu ni bil majhen, vendar se še zdaleč ni porazgubil duh starega zapostavljanja pa tudi državnega in vsakršnega drugega paternalizma, ki je od prejšnjih dob hromil boj za žensko emancipacijo. Prenekateri moški, celo ta ali oni profesionalni politik, je z ironičnim

² Vida Tomšič: *O nalogah novinarstva v današnji situaciji*, uvodni referat na prvi slovenski novinarski konferenci, 5. in 6. maja 1944. Referat je bil objavljen leta 1944 v posebni brošuri Novinarji zborujejo.

nasmeškom ali besedo izražal omalovažujoč odnos do žensk. Po starem so se uveljavljala podcenjujoča pojmovanja, da ženska kaj velja le kot gospodinja; da je njeno mesto zgolj v kuhinji in med otroki; na odgovornih delovnih mestih da nima kaj iskati; narava da ji je odmerila funkcijo, naj rodi in bo predmet zabave. Neredko je bilo slišati, češ, kaj le hoče ženska v večernih šolah, na tečajih, v delovnih akcijah... Ženske so same zapadale v nedoslednost in pasivnost; pogosto je bilo videti, kakor da so se prestrašile ozaveščanja in večjega požirka svobode in so se prostovoljno umikale nazaj v odvisnost. Medtem ko so med narodnoosvobodilnim bojem v organih oblasti ženske množično delovale, se je njihovo število po vojni začelo naglo zmanjševati, tako da je bilo že v prvih letih po osvoboditvi sorazmerno malo žensk v izvoljenih organih oblasti, posebno še na izvršnih funkcijah. Sodelovale so pri konkretnem obnovitvenem delu. Odzivale so se množičnim političnim manifestacijam, volitvam, toda tam je bilo tudi mnogo sestankarstva in forumske deklarativnosti, kar žensk ni pritegovalo. Vse to je prihajalo na dan na kongresih AFŽ, pa tudi na partijskih kongresih in v sindikalnih organizacijah. Tito je v marsikaterem govoru poudaril zasluge žensk v narodnoosvobodilnem boju in pri obnovi dežele, njihovo enodušno opredelitev proti resoluciji informbiroja ter njihovo podporo graditvi socialistične demokracije in socialističnega samoupravljanja. Pozival je vso družbo in posebej še ženske, da naj bi bila skrb za otroka družbeno organizirana in tako odvezta z ženskih ramen, kjer je bila izključno nakopičena, zakaj samo tako bo mogla ženska razviti ustvarjalnost, pri tem pa otroci ne bodo prikrajšani, ampak obratno. Edvard Kardelj je prav tako nenehno opozarjal, da je treba pomagati delovnim ženskam in vsem družinskim članom z razvojem zdravstva in šolstva, z organiziranjem jasli, vrtcev, otroških igrišč; z urejanjem družbene prehrane, posvetovalnic, ambulant, porodnišnic, javnih kuhinj, pralnic pa tudi z aktivizacijo družbenih in mladinskih organizacij, da bodo prevzele del vzgojnih nalog. Kardelj je s sebi lastno prodornostjo zgodaj uvidel, da ženska emancipacija stoji in pade z rešitvijo vprašanja, ali bo ženski uspelo enakopravno vključiti se v proizvodni odnos ter tako doseči globljo politično zavest in višjo kulturno raven. Ne enkrat je podčrtal, da se ta vprašanja posebno ostro zastavljajo v življenju na vasi — tam, kjer se je treba za nov enakopraven položaj deklet in žena boriti proti konzervativnim vplivom klerikalizma.

Zaman bi skušali razmejiti, v kolikšni meri je bila Vida Tomšič posrednica in izvajalka teh stališč, ki so bila štiri desetletja po vojni sestavni del politike Komunistične partije Jugoslavije in pozneje Zveze komunistov Jugoslavije, koliko pa je bila prav ona soustvarjalnica. Ponuja se misel, da je bila v izdatni meri oboje; samo tako je lahko sledila osnovnemu marksističnemu načelu, da je namreč treba svet spreminjati, ne pa ga samo razlagati. Zaradi razkoraka med cilji in doseženim prav glede položaja žensk in odnosov med ljudmi je opozorila, da »gre za tako globoke družbene procese, da bi bilo prav neznanstveno pričakovati dosti več tako materialnih kot tudi drugih družbenih dosežkov, kot smo jih dosegli.«³ Njen kabinet je bil hkrati delavnica izvirne misli in vrvišče neštetihih akcijskih poti. Vidi se ne bi moglo primeriti, da ne bi skušala dati iz sebe vsega, o čemer je verjela, da je dobro in pravilno; a hkrati se ni mogla počutiti nevezano, če je Partija terjala od nje celega aktivista in zvestega izvrševalca dogovorjene politike. Osebnostno spoznanje se je marsikdaj postavljalo po robu mnenju večine; ne manjka zapisanih primerov,

³ Vida Tomšič: *Aktualni intervju*, Teorija in praksa, 1972, št. 11—12.

da je to vselej odkrito povedala; svoje prepričanje je branila z argumenti in z njimi pogosto uspela. Toda pokorila se je sklepom, čeprav ni bilo odločeno po njenem. Priznavajoč argumente, vednost in izkustvo tovarišev, se je z vso voljo lotila tudi nalog, ki so terjale več zaupanja kot razumskega soglasja. Tako sta se v njej vselej srečevali dve vodili oziroma že kar lastnosti titovskega revolucionarja: zavestna disciplina partijskega člana in ustvarjalnost svobodnega samoupravljalca.

Ves Vidin opus, nastajajoč skozi štiri poveljna desetletja, se je oblikoval ob prepletanju teh dveh lastnosti. Redkokateremu sodobniku se je posrečilo s tolikšno prepričljivostjo dokazati, da je antagonizem med omenjenima poloma samo navidezen. Sredstvo, s katerim se v človekovem ravnanju to dokaže, je v bistvu povsem preprosto. Vida ga označuje takole: »Ob sleherni odločitvi se je treba vprašati: ali to odgovarja glavnemu toku graditve socialističnih samoupravnih družbenih odnosov — ali je prakticistična stranpot«.

Skozi ogenj tega kontinuiranega preizkusa, ki bi ga bilo mogoče imenovati tudi univerzalni korektiv aktivistovega dela ali pa marksizem kot napotilo za akcijo, ko je le-ta opozorjen ali pa se sam zave, da se ta ali ona obeh lastnosti skuša uveljaviti na račun one druge, v luči tega preizkusa je Vida pretresla vse, kar je snovala. Pri prepoznavanju, kaj je dobro za socializem, ji je pomagal nenehen študij marksizma in leninizma; še zlasti se je vselej opirala na izsledke in izpeljave velikana Edvarda Kardelja. Sledeč tem markacijam in pronicljivo opazujoč življenje družbe, ni prihajala v zadrego, ko so terjali od nje sintezo, pa tudi ne, ko ji je bilo vleči poteze dedukcije, te siceršnje matere možnih napak in varljivih rešitev. Maksima »socializem da ali ne« je storila Vido trdno na vseh delovnih področjih. Spremljala jo je v socialni politiki, ki jo je odvedla v osvobodilno vojno in pozneje v socialno komisijo Organizacije združenih narodov; z le-to pred očmi se je lotevala strateških vprašanj političnega sistema socialističnega samoupravljanja, denimo odločanja o dohodku ter o vsej — tudi biološki — družbeni reprodukciji; ista vodnica ji je kazala pot, ko se je udeleževala ustavnih razprav ali se je ukvarjala s problemi neuvrščenosti pa s problemi narodnih manjšin, mladine, starih ljudi, generacijske enakopravnosti, komunalnega sistema, krajevnih skupnosti; pomenila ji je kompas, ko je vodila komisijo centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije za mednarodne odnose: v tej komisiji je lahko z vso odločnostjo uveljavljala prepričanje, da se nacionalno vprašanje v Jugoslaviji kot drugod rešuje z osvobajanjem človeka in dela; to je bila pozicija, ki je narekovala Speransu ključna poglavja o slovenskem narodnem vprašanju; kot rdeča nit je ta maksima prepredala Vidin boj za žensko emancipacijo kot neločljiv del vstajenja obče človečnosti; razvidna je bila iz njenih zahtev, naj se človeku omogoči pravica odločanja pri rojevanju otrok ter v vseh drugih vprašanjih, ki usodno zadevajo proizvodni odnos, enakopravno ustvarjalnost ženske in moškega in potrebe otrok.

Skoraj nepregledna je vrsta bojišč na eni sami fronti, na kateri so rodovi socialistične Slovenije in Jugoslavije doživljali in še doživljajo bojno tovarštvo Vide Tomšič. Neko preglednost omogočajo njene funkcije in kraji, kjer se je pojavljala. Ministrstva; poslanske klopi; univerzitetne predavalnice; republiška in skupščinska predsedstva; komisije in odbori; vodstvo zbora narodov Jugoslavije; ključne funkcije v Zvezi komunistov in Socialistični zvezi; kongresne in konferenčne dvorane doma in po vsem svetu; njena delegatska ali predsedniška zastopstva v organizacijah Organizacije združenih narodov, še zlasti v njeni komisiji za socialni razvoj... Domača, domala nujna se je začela zdeti v javnosti podoba te ženske, ki zmore biti ure in ure navzoča na shodih, skrbno zapisovati vodilne misli, podatke, indi-

kacije, replike govornikov, si načrtovati koncept, kaj hoče povedati sama — in se končno oglasiti k besedi. V svojem prispevku vselej hkrati pretehtano in zanosno polemizira, skuša odpravljati nedorečenosti, dela sintezo, išče neko novo kvaliteto na poti od misli k dejanju. Nastopa vselej tako, da skuša retuširati drugotne, tedaj tiste učinke, ki bi utegnili biti doseženi na račun osebnega šarma ali vpliva. Nobena skica za portret Vide — politika pač ne bo mogla ne upoštevati, da skuša dosegati skladnost, ki jo je sama nekoč izrazila takole: »Človekovo prepričanje velja vzgajati razumsko in čustveno. Tisti, ki mu je poverjena organizacija in skrb za vključevanje ljudi vanjo, mora delovati tako, da ljudem zbudi vero v idejo in cilje organizacije, ne pa da verujejo v posredovalca idej. Kdor bi ravnal drugače, bi šel v nič ves njegov napor.«

Enake lastnosti kakor v Vidini živi besedi in akciji je moč prepoznati v njeni publicistiki. Piše jedrnato, stvarno, polemično, izogibavaajoč se literarnim paradam in podobnim učinkom. Vendar hoče tudi tu vplivati ne samo na bralčev razum, marveč tudi na njegovo srce. Znan je njen zapisani kredo: »Nobena revolucija ne teče sama od sebe, temveč jo nosita znanje in revolucionarni žar. Morda je ta žar lažje razumeti v izjemnih časih. Zato pa se zastavlja vprašanje, kako doseči, da ne bo nikoli ugasnil, da bo nenehno ustvarjal in uresničeval nove odnose.« Ali pa: »Gre za nenehno vojskovanje z vsem zaostalim, kar še tli v nas in česar ne moremo zlahka razumsko premagati, da bi novi socialistični odnosi zares postali način življenja in čustvovanja.«

O čemerkoli je že pisala, je njeno pero delovalo skladno s temi spoznanji in težnjami. Takšen je bil njen način že v medvojnih člankih, ko se je lotevala vsebine in metod političnega in novinarskega dela, odnosov med narodnoosvobodilnim bojem in italijanskimi partizani, položaja slovenskega Primorja ali pa ko je razčlenjevala »razkroj v sovražnih vrstah«... Isto naravnost je čutili v njenih govorih na kongresih AFŽ, v prispevkih, ki jih je leta 1945 posvečala volitvam v ustavodajno skupščino Ljudske republike Slovenije, pa pozneje, ko je obširno in dejavno sodelovala v vseh ustavnih razpravah. Poglobljanje v celotno razvojno strategijo mlade države ji je omogočalo, da je lahko komentirala dogajanja v raznih, včasih na videz med seboj zelo oddaljenih bojiščih: pisala o nacionalizaciji, o kontrolni službi, o delu okrajnih in mestnih ljudskih odborih, pa tudi o vprašanjih ljudske mladine, univerze, Socialistične zveze in njene ženske sekcije itd. Med pariško mirovno konferenco in po njej se je dosti ukvarjala z vprašanji zahodne in severne meje, sodelovala v boju za priključitev cone B leta 1947, za pravično rešitev tržaške krize leta 1953, še dve leti pozneje zoper avstrijske kršitve mirovne pogodbe. Pomembno publicistično torišče ji je pomenil boj proti informbiroju, toda tega boja se ni udeleževala z besednimi spopadi, marveč z analizami kako odgovoriti na stalinistične obtožbe z novimi družbenimi odnosi: z razjasnjevanjem na relaciji politične organizacije — oblast, z združništvom in politiko na vasi, s socialističnim samoupravljanjem in pristno socialistično demokracijo, pa z materialnim in duhovnim napredkom, katerega specifični pogoj sta ji bila bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov. Nasploh je bil največji del Vidinega pisnega opusa posvečen sistemu in izvedbi socialističnega samoupravljanja.⁴ V ta

⁴ Kot samostojne publikacije so izšle sledeče knjige in brošure Vide Tomšič: *Kaj je Zveza komunistov Jugoslavije in kaj hoče*, Priročnik za mlade aktiviste, 1957, št. 3, strani 64; *A selection of articles and speeches on the status of women and family planning in Yugoslavia*, ČGP Delo, Ljubljana 1975, strani 112; *Vloga in delo komunistov v krajevni skupnosti*, ČZP Komunist, Ljubljana 1977, strani 63;

sklop se uvrščajo njeni kritični prispevki proti omejevanjem delavskih samoupravnih pravic, kakor so bila razvidna in jih je bilo treba premagati v tovarni in komuni; pisala je o nalogah v zakonodaji, stanovanjski politiki, pri oblikovanju življenjskega standarda... Spraševala je sebe in družbo, kakšna naj bo vloga ljudskih poslancev, da bo poslanski mandat instrument direktne demokracije; razmišljala o nalogah komune in krajevne skupnosti v šolstvu, zdravstvu, urbanizmu, zaposlovanju, štipendiranju; zgodaj spoznala dvoreznost interesov družbe in interesov posameznikov, zlasti ko gre za materialne koristi; ko je v šestdesetih letih spodbujala h gospodarski reformi, ker je v njej videla predvsem gibanje, ki naj zagotovi večjo družbeno produktivnost, je hkrati že tudi opozarjala na nevarnost, da bi togo gospodarsko razumljena reforma lahko povzročila pretrse v socialni, na primer pri varstvu in vzgoji otrok, vstric z ugotavljanjem, da reforma teče, se je zazirala v nastajajočo novo pozicijo delovnega človeka in njegovega dela; v nove odnose med družbenopolitičnimi organizacijami; v nove naloge Zveze komunistov; v vprašanja federalizma; v jutrišnji način enakopravnega sodelovanja med republikami; v drugačno vlogo sveta narodov; v krepitev slovenske državnosti...

Ne glede na to, o čem je govorila ali pisala, je bila zanjo vedno značilna humanistična nota. Ko se je borila za enakopravnost ženske v življenju in proizvodnji, je znala opozoriti na zelo konkretne splete problemov, ki otežujejo to emancipacijo. Razgrinjala je primere ne le zastarele zakonodaje, ampak predvsem družbene akcije, če naj bi dvojno obremenitev zaposlenih žensk, še zlasti tistih, ki jim ni bilo prizanešeno z nočnim delom, s skupnimi močmi hitreje presegali. Vztrajno je raziskovala družino in zakon v jugoslovanskem tipu socializma; posebej razvoj in položaj družine v občini; odgovore ne le na temeljno vprašanje »socializem da ali ne«, ampak »kakšen socializem« je iskala v konkretnih podatkih, kakšna je družbeno organizirana skrb za otroke zaposlenih staršev, ki naj bi bili pri tem posebej aktivni; kako odseva ta skrb v delu šole in vzgojnih ustanov, koliko so nezakonski otroci v praksi še diskriminirani, kako je z otroškim varstvom v zaostrujočem se socialnem razlikovanju in stabilizaciji? Zavzemala se je za humane odnose med spoloma, za načrtovanje družine, tedaj tudi za dostopnost do abortusa, ne meneč se za ogorčene protinapade vseh vrst konzervativcev. Njeni prispevki so ohranjali dosledno humanistično noto, pa naj so zahajali na področje uporabne psihologije, se spopadali z nazadnjaškimi pogledi na populacijsko politiko⁵ — pogosto izraženimi v propagandi »za več ali manj otrok« — pledirali za »spolno vzgojo kot del družbene vzgoje«, se lotevali generacijskih problemov ali pa se angažirali v aktualnih protestih, npr. proti jedrskim eksplozijam, proti genocidu nad vietnamskim ljudstvom itd.

Ženska, delo, družina, družba, ČZP Komunist, Ljubljana 1976 in 1978, strani 407; *Ženska, delo, družina, družba*, druga dopolnjena izdaja, ČZP Komunist, Ljubljana 1978, strani 520 (z bibliografijo); *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, ČZDO Komunist, Ljubljana 1978, strani 84; *Ženska v razvoju socialistične samoupravnje Jugoslavije*, Delavska enotnost/Naša žena, Ljubljana 1980, strani 219 (prevodi knjige v srbohrvatski jezik, 208 strani, angleški jezik, 211 strani in v francoski jezik, 240 strani, — Novinsko-izdavaška radna organizacija Jugoslovenska stvarnost, OOUR Jugoslovenski pregled, Beograd 1980 in 1981); *Izbrani teksti 1. in 2. del*, Novi vidiki, Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1980, strani 132 in 126; *Samoupravljanje in udeležba žensk v razvoju*, Dopisna delavska univerza Univerzum, Ljubljana 1983, strani 107; *Policy of non-alignment, struggle for the new international economic order and the role of women in development*, Center za proučevanje sodelovanja y deželami v razvoju, Ljubljana 1983, strani 63.

⁵ Razprave Vide Tomšič o svobodnem odločanju otrok, načrtovanju družine in o populacijski politiki so zbrane v zborniku *Ženska, delo, družina, družba* (glej opombo 4).

Ena izmed bistvenih značilnosti Vidinega delovanja je bila vselej v tem, da se je v sleherni posameznosti borila za socializem v celoti. Od mladosti, ko je hodila v zasavske revirje in sodelovala v kroških v Saturnusu, ni več izpustila izpred oči, da ves razvoj določajo proizvodni odnosi. »Vračati se moramo h koreninam«, je poudarjala. »Partija bo trdna, če bo slonela na zvezi z delavci. Ta zveza ji bo vselej dala vedeti, kje napredujemo in kje smo še na začetku.« Tako metodo si je utrjevala pri Kardelju; po letu 1937, ko je prvič srečala Josipa Broza Tita, tudi pri njem. Odtlej je gledala na družbene probleme dosledno s pozicije, da posamezna drevesa ne smejo ovirati pogleda na ves gozd. Tako je ravnala, pa naj se je posvečala snovanju v krajevni skupnosti ali pa v mednarodnih organizacijah.

Nemajhen kos življenja je Vida Tomšič prebila na poteh v tujini, kamor so jo gnala načela idejno nedeljivega in v svet obrnjenega jugoslovanskega socializma. Ta načela označujejo pojmi: boj za mir, politika neuvrčenosti, pripadnost internacionalni solidarnosti narodov, ki se hočejo izviti izpod blokov, iz primeža politične, gospodarske ali vojaške podrejenosti, iz politične, gospodarske in kulturne zaostalosti. Če izvzamemo Avstralijo, je potovala na vse celine. Kot članica parlamentarnih in drugih delegacij ali na sestankih Organizacije združenih narodov je obiskala vrsto azijskih, afriških in latinskoameriških držav in vsepovsod skušala prispevati k medsebojnemu razumevanju, k povezovanju narodov, težečih k neodvisnosti in borečih se za temeljne človeške pravice. Vidini nagovori in razgovori, podprti z vse globljim poznavanjem razmer, so se oglašali po mestih razvitega severa; z enako ostrino in isto vsebino jih je naslavljala ušesom na sestankih v New Yorku in Moskvi, Londonu, Parizu in Bukarešti, Rimu in Sofiji. Izkoristila je sleherno priložnost, da bo povedala svoje in obče jugoslovansko stališče v mnogih razgovorih v Mehiki, Venezueli, Urugvaju in Argentini; v Indiji in Sri Lanki; v Alžiriji in Tuniziji; v Maliju, Gvineji, Senegalu; v Nemčiji, Španiji, Švedski, Turčiji ali pa v bližnjem sosedstvu med mesti Dunaj, Celovec, Trst... Vsa prevzeta od poslanstev, ki so ji bila naložena, Vida potnica ni čutila bežanja svojih dni in let; samoumevno je prenašala nevarnosti, prežeče od zunanjih sovražnikov, pa tudi potne nevšečnosti; zamude in čakanja na letališčih; napore vljudnostnih obiskov; protokolarne togosti; včasih površna, včasih negostoljubna ravnanja, da bi človek najraje pobral svoje kovčke, si otrešel prah s čevljev in se izgubil v neobvezujočo samoto. Toda kaj: ustvarjalcu njenega formata so bile takšne nadrobnosti ničeve, spričo poslanstva, da išče razumevanje in prijateljstva za novo Jugoslavijo in odpira pota medsebojnega spoštovanja.

Kjerkoli je že Vida bila, povsod in vselej se je zavedala, da mora seznanjati svet z jugoslovanskimi družbenimi napor,i, sočasno pa zbirati dobre vzore drugih, da bi o njih sporočala domovini. Rezultanta teh dopolnjujočih se delovanj so bile njeni govorjeni in pisani prispevki. Vidiki aktivne koeksistence in njena vloga v prizadevanjih za svetovni mir; prikazi socialistične demokracije, kakršna se rojeva v jugoslovanski komuni in eni sami »stranki« Socialistični zvezi; kaj je pomenila agrarna reforma za razvoj jugoslovanske vasi in kako bi bilo moč s pridom izkoristiti te izkušnje v mednarodnih dimenzijah; usodna soodvisnost rodbinskega prava, ženskega vprašanja, načrtovanja družine, svobodnega rojevanja in gibanja prebivalstva na zemeljskem planetu; splet človeških pravic in svoboščin od relacije »ženska in delo« tja do pravic telesno ali duševno prizadetih ljudi; položaj ženske v deželah v razvoju, kjer ženske opravijo več kot polovico kmetijskih del, migracija moških pa jih potiska z otroki vred v predmestna barakarska naselja; kako bi moral tak nevzdržen položaj vplivati na načrtovanje podjetij v družbeni

lastnini: le-ta ne bi smela misliti predvsem na dobiček, marveč se postaviti po robu praksi razvitih dežel, da rešujejo krize z odpuščanjem žensk in tujih delavcev; podjetja v družbeni lastnini bi morala dajati zgled pri spoštovanju mednarodne konvencije o položaju delavcev, zlasti zaposlenih žensk; razgaljanje, kako so za ženske v bistvu diskriminantni številni »zaščitni« ukrepi, če npr. le formalno odpravljajo žensko nočno delo, če so pa daleč od načela »enaka nagrada za enako delo« in če ne dosegajo, da bi postalo materinstvo interes vse družbene skupnosti; pri višji tehnologiji je treba žensko vprašanje novatorsko obravnavati; statusa žensk ne morejo izboljšati vzgojne ali pravne kampanje, niti ga ni mogoče uresničiti zgolj z materialnimi naložbami; ta status namreč lahko razrešijo samo novi odnosi, temelječi na juridični odpravi diskriminacije spola in na preseganju odtujitve žensk od občil osvobodilnih procesov; boj za pravičnejši položaj ženske mora biti del splošnega razvoja dežele... S temi in podobnimi temami, polemikami, pozivi, izvedenskimi mnenji je Vida Tomšič nemalokdaj dosegla tudi, da je znaten del njihove vsebine prišel v deklaracije in resolucije socialnih teles pri Organizaciji združenih narodov, v sklepe kongresov in konferenc, v besedila mednarodnih konvencij.

Posebno v zadnjem desetletju, ko je bil Vidi že priznan častni doktorat in je dobila redno profesuro na ljubljanski univerzi, na kateri predava rodbinsko pravo, ji je uspelo strniti znanja in izkušnje v nekatere temeljne sestavke.⁶

Vsekakor: obsežno delo v službi človečnosti. Toda razpravljanja še ne spreminjajo sveta. Kot človek in kot marksist si mora Vida pač pogosto priznavati, da praksa ubira pota mimo deklaracij. Potrebna sta ji nemajhna moralna moč in akcijska stanovitnost, ko ugotavlja, kako ne samo njena, temveč tudi prizadevanja drugih družbenih delavcev ostajajo vse preveč glasovi vpijočih v puščavi. Vesti o vojnah, nasilju, grožnjah s hidrogensko apokalipso, lakoti, krivicah, stopnjujočih se neenakostih in drugih stiskah, ki jih doživljajo ljudske množice na vseh celinah — ta poročila ne zbuja vere, da bi se črke manifestov kaj kmalu uresničile. Vendar — utišati je treba sleherni glas skepse, premagati občutek, da opravljaš Sizifovo delo. S podvojeno vztrajnostjo mora komunist sodelovati v vseobsežnih bojih za napredek; v bojih, ki so hkrati tudi nenehen spopad med dobrim in zlim, ki pa lahko uspe le kot upor, vstaja, akcija ogromne večine delovnih ljudi doma in v svetu.

Saj celo v domovini, deželi socialističnega samoupravljanja, prihaja do zastojev in kriz v procesih, ki predvsem zaposlujejo Vido Tomšič. Ob ogromnih korakih v materialnem razvoju dežele se počasi, kako zelo počasi, denimo, rešujejo problemi ženske in družine! Sicer znane neskladnosti razvoja se čutijo tudi pri tem vprašanju. Četudi sta ustava leta 1974 in Zakon o združenem delu dokončno utrdila načelo, da je ženska emancipacija sestavni del korakov v socialistično samoupravljanje in v družbo svobodnih proizvajalcev, življenje na razne načine upočasnjuje

⁶ Vida Tomšič: *Pravice človeka so temelj biti*, govor na slavnostni prireditvi ob Dnevu človekovih pravic v Ljubljanski operi 10. decembra 1972, Delo, 11. decembra 1972; Vida Tomšič: *O neuvrščenosti, svetovnem letu prebivalstva in o drugem desetletju razvoja*, govor v Komisiji za mednarodna vprašanja VII. kongresa Zveze komunistov Slovenije, Komunist, 6. aprila 1974; Vida Tomšič: *Enakopravnost, razvoj, mir — cilji vsega človeštva*, intervju ob mednarodnem letu žensk v Mehiki, 25. junija 1975, Bilten Republiškega odbora mednarodnega leta žensk, št. 3, 1975, str. 3—8; Vida Tomšič: *O mednarodni razsežnosti zahtev za enakopravnost žensk in moških*, uvodne besede na seminarju *Ženska v združenem delu*, 28. oktobra 1975, *Ženska v združenem delu*, 2. del, str. 7—9; Vida Tomšič: *Pot do človeške sreče vodi skozi cesarstvo dela*, Delavska enotnost, 29. aprila 1977.

tak razvoj. Delavci in delavke, ženske, otroci, družine gospodarsko recesijo najostreje čutijo, kot tudi vsa bremena ekonomske nerazvitosti. Zamisel o razširjeni družini, kakor je oznanjena in kakor naj bi se izvedla z akcijo v tozidih, v krajevni in interesni skupnosti, se uveljavlja komaj opazno. Še dalje jo duši srobot stare delitve dela, karitativne in kurativne miselnosti, malomeščanskega liberalizma, pa birokratskega pojmovanja, da višji narodni dohodek sam po sebi ukinja razredno izkoriščanje in socialno razlikovanje — tedaj vse tisto, kar je daleč od duha in prakse razredne solidarnosti v svobodni asociaciji proizvajalcev. Čeprav že od prve povojne ustave položaj ženske pri nas dejansko ni več političnopravni problem, čeprav je bil zlasti z ustavnimi normami dosežen razvoj v preseganju patriarhalne, zakonske in družinske zakonodaje in čeprav se je v ženskih društvih in v konferencah za družbeno aktivnost žensk marsikaj storilo za napredek družinskega varstva in pomoči, še vedno ni moč govoriti o dokončnih premikih. Preveč je še primitivnih pojmovanj, predsodkov, zasebnolastninskih odnosov, kar vse korenini v poddedovani dvolični morali, zasnovani na diskriminaciji ženske, pa na hinavskem zagotavljanju o ljubezni in tovarištvu do nje. Ve se, da je zdaj v Sloveniji med vsemi zaposlenimi več kot triinštirideset odstotkov žensk: toda v tem častitljivem podatku se skrivajo dvoreznosti. Kako neznatnejši je odstotek žensk, ki sodelujejo v samoupravljanju s političnimi in izvršnimi funkcijami! Kako slabo so ženske udeležene v sistemu socialistične demokracije! Še zmerom lahko segajo ženske predvsem po »ženskih« poklicih, hkrati pa jim ostaja na ramah dvojno delo, saj se jim je treba po starem ukvarjati tudi z gospodinjstvom. Prihodnost (»ki jim pripada«) jim v stabilizacijskih časih prinaša povečane skrbi in odpovedi, še vedno nočno delo v nespremenjenem trajanju, še vedno ohlapno varstvo pri delu, morda celo manjšo gospodinjstvo modernizacijo od dosedanje... Slej ko prej bodo ženske deležne »laskavega« patriarhalnega priznanja, da podpirajo tri vogale. Toda kakor so morale ženske v povojnem razvoju nositi pglavitno težo agrarne reforme, zadružništva in vsega socialističnega razvoja na vasi, pozneje pa težo selitve iz vasi v mesto, urbanizacije in naporov, ki jih je terjala burna industrializacija, tako se jim obeta plačati največji davek, da bi se rešila sodobna kriza.

Če gledamo razvoj v luči teh navzkrižij, se nam utegne zazdeti, da hodimo po močvirju ali živem pesku. Drža Vide Tomšič — bojevnice, partijske aktivistke, univerzitetne profesorice in človeka — ne odseva tega malodušja. Prežeta je z zavestjo, da je ogromno storjenega in da se jugoslovanska družba prek nizov posameznih, tudi zgubljenih bitk vendarle giblje k zmagi v dolgotrajni vojni. Morda je videti njen obraz, kadar je sama, kdaj pa kdaj drugačen kot v javnosti. Sodelavci v kabinetu, ožji tovariši ali domači jo vidijo včasih molčečno, dobesedno ugreznjeno v zasnove, včasih radoživo radovedno za novice, ki naj bi pričale o utelešenju tistih zasnov; zdaj je morda nerazpoložena, zdaj komaj kroteča razdražljivost — če stvari ne tečejo — nikoli pa sprijaznjena s stanjem. Vidino delovno okolje se mora privaditi, da kakor njej sami nikomur ne bo prizanešeno z garanjem tiste vrste, ki ni pojmovano kot služba, marveč kot velelnik: dati vse od sebe, vse doživeti, do vsega se dokopati. Neprestano je treba kaj popravljati, izboljševati, dosežati večjo dovršenost. Ta slog je otrok dveh prepričanj: predvsem, da je v socialističnem samoupravljanju, »ki je naš izraz za osvoboditev dela in človeka«, celo najboljše komaj dobro; pa tudi, da je vsako težavo ali dilemo mogoče obvladati z vztrajnim bojem.

Ker si je Vida ustrojila kožo s temi strojili, je premagala ovire objektivne vrste, kos pa je bila tudi razočaranjem, ki jih je prineslo politično delo. V času inform-

birojevskega napada je doživljala klevete kot članica »Titove klike«. Na brionskem plenumu 1966. poražene sile so si izmišljale in širile nezaupanje tudi do nje; razširjale laži o njenem osebnem življenju. Na vse te oblike boja proti socialističnemu samoupravljanju in njegovim izpostavljenim tvorcem je odgovarjala dostojanstveno: klevetajo nas osebno, kadar zmanjka argumentov v političnem boju za socialistično samoupravljanje in za pravice narodov in narodnosti. Vse izmišljotine lahko vsak čas preverijo — pa saj jim ne gre za materialno resnico. To je metoda političnega boja, s katero moramo tudi komunisti računati. V ustavni razpravi v letih 1962 in 1963 se je še ostreje bojevala proti etatistom in unitaristom; dajala je svoj prispevek k znagi sistema, ki je takrat obveljal v Jugoslaviji. Pripomogla je k uvedbi dvojezične šole v Lendavi; pozneje je presenetila jugoslovansko javnost s časnikarskimi polemikami kot so Slovenija ni raj brez problemov (1964), Socializem se brani na vseh jeziki (1966) in podobnimi. Nemalo poguma je bilo potrebno, da si je v tistem času kdo upal pisati pošteno in realistično o odnosih med jugoslovanskimi republikami in avtonomnimi pokrajinama, o gospodarskih in drugih protislovjih med razvitimi in nerazvitimi deli države ali o jeziku v armadi. Jasno stališče je zavzela tudi do stavk. Samo premočrna doslednost ji je omogočila, da je lahko branila opredelitev prekinitve dela, ki niso v socialističnem samoupravljanju negacija le-tega ali protidržavna kretnja. Narobe, kadar naši delavci posežejo po prekinitvi dela, da bi se postavili po robu napakam v enostavni ali razširjeni reprodukciji pa pri delitvi dohodka in osebnih dohodkov je to treba razumeti kot revolt proti praksi, da se jim odtujaše samoupravljanje...

Skoraj nemogoče je v pomenkih z Vido Tomšič izvedeti kaj več o njenem osebnem življenju. Vsako vprašanje, zastavljeno v to smer, se sicer sreča z Vidino najboljšo željo, da bi povedala marsikaj, kar jo polni z zadovoljstvom ali z bolečino, toda takšna njena pripoved se neprestanu izteka v ekskurze »v svet vseh ljudi«. Samo za bežen hip se ji zaiskrijo oči, ko spregovori o svoji družini, o svojem sedemtridesetletnem skladnem sožitju z zakonskim drugom prof. dr. Novakom, o svojih otrokih Mišku, Branku in Živi — vsi so uspešno končali univerzitetni študij — pa o svojih devetih vnukih, ki ji pomenijo neusahljiv vir sreče, pa tudi skrbi. A že v naslednjem trenutku se ji zbudijo vzporednice: vzgoja staršev — družbena vzgoja; družina — razširjena družina; enakopravnost žensk — pomoč skupnosti, da bi te ženske lahko enakopravno delale v proizvodnji... Zgolj v skopih, pretrganih odlomkih prihaja na dan, da ni pogrešala moževe ljubezni; da ji je Luka stal ob strani s svojim znanjem, zlasti kadar se je srečevala z medicinskimi vidiki reformatorstva pri načrtovanju družine; da ji je dajal vzpodbudo za delo v javnosti, občutek zanesljivosti; ji pogosto tovariševal na popotovanjih. Morda ji čas zares ni dopuščal, da bi se dovolj ukvarjala z otroki — prenekatero skrb je lahko preložila na mater, na dragoceno »Bernoto mamo«, s katero je ves povojni čas živela skupaj, ki je na srečo doživela visoko starost. Toda nima si očitati, da ne bi otrokom pomagala, četudi včasih bolj od daleč; vselej je skušala ugledati, kdaj je otrok v krizi, kdaj mu lahko pomore samo materinska ljubezen.

Zapis o življenju Vide Tomšič — navzlic sorazmerni obsežnosti ni mogel postati kaj več kot hiter kroki — kaže skleniti s podmeno, da je do neke mere vendarle ponazoril uvodno misel. Pokazal je na brazdo, ki jo je bila ta bojovnica zorala — in jo od dne do dne pogloblja — v našem času in prostoru. Čeprav je Vida nedavno prešla sedemdeseti rojstni dan, z mladeniško zagnanostjo hiti, snuje, ustvarja. Njen bivanjski odtis, vzbujen z večnim tokom sočlovekove usode, je vedno bolj impresiven; ugreza se v obličje dobe, v živo snov generacij, ki nadaljujejo revolucijo.

Miško Kranjec, Enotnost 1983

Pesmi premagancev

Rainer Brambach

Paul

*Rojen tisoč devetsto sedemnajste
Nekega dne pod ničlo*

*Je naglo stekel čez otroško igrišče
Padel in stekel dalje*

*Ko je metal žogo na šolskem dvorišču
Je padel in stekel dalje*

*S puško v roki, po vežbališču
Je padel in stekel dalje*

*Nekega dne pod ničlo
V ruski navzkrižni ogenj*

In padel.

Rainer Brambach (1917), rodil se je v Baslu. Ukvarjal se je z različnimi poklici, potoval je po srednji Evropi. Med vojno je bil poljedelski delavec, nato je pisal reklamna besedila. Izdal je eno samo pesniško zbirko *Delavnik*.

Günter Kunert

*O nekaterih ki so si
rešili glavo*

*Ko so človeka
Potegnili
Izpod ruševin
Njegove
Zbombardirane hiše
Se je stresel
In rekel:
Nikoli več.*

V vsakem primeru ne takoj.

Günter Kunert (1929), rodil se je v Berlinu. Nemci so ga razglasili »nedostojnega za nemško vojsko«. Po vojni je študiral uporabno umetnost. Živi kot svobodni umetnik v Vzhodnem Berlinu. Leta 1962 je dobil Mannovo nagrado. Izdal je več kot deset pesniških zbirk.

Eva Zeller

Moja generacija

Eva Zeller (1923), rodila se je v Eberswaldu. Studirala je književnost in filozofijo, šest let je živela v Južnoafriški uniji, izdala je eno pesniško zbirko.

*Medtem ko smo poslušali
kako oznanja mir zvonjava
smo bili
pobiti
s pretopljenimi zvonovi.*

Günter Eich

Inventar

*To je moja kapa,
to je moj plašč,
tu, v tej vrečki
je pribor za britje.*

*Prazna konzervna pločevinka:
moj krožnik, moja čaša,
na cinkov ščitek sem
vpraskal svoje ime.*

*To sem opravil
s koščeno iglo,
ki sem jo skril
pred radovednimi očmi.*

*V torbi ta prepečenec
par grobih sandal
in še nekaj, o čemer
nikomur ne bom črhnul,*

*in kar uporabljam
vsako noč za vzglavje.
Na tla sem položil lepenko,
na njej ležim.*

*Najraje imam
grafit za svinčnik:
podnevi zapisujem pesmi,
ki si jih ponoči izmišljam.*

*To so moji zapiski,
to je naša skupna ideja,
to je moja brisača,
to so ničnosti moje.*

Günter Eich (1907), rodil se je na Lebusu na Odri. Studiral je pravo. Med drugo svetovno vojno je bil vojak na fronti, nato do leta 1946 v ameriškem ujetništvu. Živel na Bavarskem kot književnik. Umrli je leta 1972. Bil je član skupine »47«. Izdal je več pesniških zbirk.

Peter Huchel

Prezimovališče

*Sedim ob pojati
Podmazujem puško*

*Petelin potepuh
Z nogu vtiskuje
Nežno v sneg*

*Pradavno črko
Pradavni znak
Nežno v sneg
Steblo življenja*

*Jaz poznam krvnika
Vem kako ubija
Jaz vem za sekiro
Jaz vem za tvalo*

*Čez vso pojato
Boš zafrfotal
Brezglavi trup
Toda kot ptica
Si boš pritiskal krilo in trzal
Ob razpolovljeno tvalo*

*Jaz poznam krvnika
Sedim ob pojati
Podmazujem puško*

Peter Huchel (1903), rodil se v Berlinu. Studiral je književnost in filozofijo. Nekaj časa je bil v Franciji, na Balkanu in v Turčiji. Od leta 1940 je bil vojak, nato v ujetništvu v SZ. Vrnil se je konec leta 1945. Najprej je bil umetniški direktor Radia Berlin, kasneje glavni urednik časopisa Sinn und Form. Od leta 1972 živi na Dunaju. Dobil je državno nagrado Vzhodne Nemčije (1951) in nagrado Fontane (1955 in 1963). Izdal je več pesniških zbirk in izbor iz poezije.

Arnfried Astel

Vprašanje

*Ded mi je padel
na zahodni fronti:
oče mi je padel
na vzhodni fronti: kje bom
padel jaz?*

Arnfried Astel (1933), rodil se je v Münchnu. Studiral je biologijo in književnost. Od leta 1955 izdaja časopis Lyrische Hefte. Kasneje lektor v založniški hiši v Kölnu, nato radijski urednik. Izdal je dve pesniški zbirki.

Walter Sommer

Kratek življenjepisa

rojen na dunaju
v času
brezposelnosti
otroški vrtec
šola
vojna
mladinsko zavetišče
mnogi domovi
in
lakota
zračni napadi
bombe
klet
bunker
volkschturm
beg
ta letnik
se je še komaj
izvlekel
prvi stih
strah
študent
in medtem
pomožni delavec
opeke
voziček
beton
alkohol
in preklet
igralski izpit
ljubezen
ljubezen
in ničesar samo ljubezen
prvi uspeh
na odru
trenutno
popravljalec sveta
brez upanja

Walter Sommer (1932), rodil se je na Dunaju. Po poklicu je učitelj. Dela v gledališču.

Prevod in opombe: Branko Šömen

Adamič o Jugoslaviji in Ameriki*

Dr. Matjaž Klemenčič

Pri Založbi Borec so izšle ob petinosemdesetletnici rojstva Louisa Adamiča tri knjige v slovenskem prevodu. Smeh v džungli je že izšel v slovenščini med obema vojnama, medtem ko sta ostali dve knjigi, to je Dinamit in Moja rojstna dežela, izšli prvič v slovenskem jeziku. Med obema vojnama je izšla v srbohrvatskem jeziku tudi Adamičeva knjiga Dinamit. Z izidom Moje rojstne dežele je štirideset let po njenem nastanku izšla v slovenskem prevodu zadnja knjiga iz Adamičeve trilogije o Jugoslaviji, že prej sta namreč izšli knjigi Orel in korenine in Rojakova vrnitev. Knjige so izšle v slovenskem prevodu in s posebnimi komentarji, kar jim daje poseben pečat. Ivan Bratko je napisal predgovor vsem trem knjigam z naslovom Prožilo za zaleto v vse višje sfere duha. Temu sledi uvodna beseda, ki so jo napisali znani družbenopolitični in znanstveni delavci Joža Vilfan za delo Moja rojstna dežela, Mirko Jurak za Smeh v džungli in Janez Stanonik za Dinamit.

Uvodi so pokazali potrebo po nadaljnjem proučevanju Adamičevega dela in njegovega prispevka, še zlasti za zgodovino ameriškega delavskega gibanja ter ameriškega etnicističnega gibanja. Simpozij v Ljubljani in Minneapolisu ob

tridesetletnici Adamičeve smrti sta namreč pokazala neizčrpanost snovi v zvezi z literarnim in političnim delom Louisa Adamiča. Pa vendarle tako dodatek v obliki biografije in bibliografije Louisa Adamiča izpod peresa Jerneje Petrič, ki je prav tako izšel v vseh treh knjigah, kot tudi uvodi Mirka Juraka, Janeza Stanonika in Jože Vilfana ne upoštevajo vseh rezultatov simpozijev v Ljubljani in Minneapolisu. Morda tudi zato ne, ker stvari še vedno niso dorečene.

Različna mnenja so se pokazala tudi na predstavitvi teh treh del. Razprava o tem, ali spada Dinamit v posebno zvrst »romana, ki brska po blatu« (muckracking novel), se je razvila ob predstavitvi teh treh knjig; avtor tega poročila pa jo je nadaljeval po zelo dragi čezoceanski pošti. Tudi mnenja ameriških raziskovalcev Adamiča o tem, ali gre ob Dinamitu za »roman, ki brska po blatu«, ali ne, so bila različna. Vsekakor pomeni Dinamit za slovenskega bralca, običajno nepoučenega o zgodovini ameriškega delavskega gibanja, zelo prijetno novost, saj slovenskega bralca — čeprav brez znanstvenega aparata in z določenimi podrobnostmi, ki morda niso resnične — seznanja z zgodovino ameriškega delavskega gibanja. Ob Dinamitu bi pripomnil le še to, kar velja tudi za ostali dve knjigi. Koristno bi bilo, če bi, čeprav v slovenskem prevodu, vendarle ohranili tudi originalne nazive delavskih organizacij, kot npr. Ameriška delavska zveza (AFL American Federation of Labor). Nadaljnja znanstvena analiza tega dela bi terjala seveda preveč časa, dala pa bi koristne rezultate, saj bi delo lahko opremili z opombami, ki bi dale Adamičevemu delu značaj znanstvenega dela. Vendar pa bi to lahko opravili samo v sodelovanju z ameriški proučevalci

* Ob rob izidu treh del: Louis Adamič, Moja rojstna dežela, Založba Borec, Ljubljana 1983, opremila Nadja Furlan, strani 579; Louis Adamič, Smeh v džungli, Založba Borec, Ljubljana 1983, opremila Nadja Furlan, strani 282; Louis Adamič, Dinamit, Založba Borec, Ljubljana 1983, opremila Nadja Furlan, strani 372.

zgodovine ameriškega delavskega gibanja in z dolgotrajnim delom. Ob Dinamitu so se na simpoziju v Ljubljani zastavila tudi vprašanja o tem, ali je bil Adamič komunist ali socialist. Oblikovala so se mnjenja, da so bili Adamiču tuji kakršnikoli »izmi«. To potrjuje tudi poročilo o Louisu Adamiču, ki ga kot zglednega ameriškega patriota in človeka, ki so mu tuji vsakršni tuji vplivi, opisuje tudi takratni šef tujejezičnega oddelka Office of War Information, danes ameriški zvezni senator in eden od kandidatov za predsednika Združenih držav Amerike na volitvah leta 1984 Allan Cranston. Adamičevo delo Smeh v džungli primerja Mirko Jurak s podobnimi deli takratnih ameriških pisateljev, tako da je njegova analiza s stališča literarnega zgodovinarja zgledna. Ne obravnava pa podrobnosti in napak v tem delu s stališča zgodovinske resnice. Adamič je v tem delu »zagrešil« kar nekaj netočnosti; te bi lahko prikazali s primerjalno analizo dela in podatkov, ki sta jih objavila v zborniku z ljubljanskega simpozija v prispevku Adamič v procesu množičnega izseljevanja Slovencev v tujino Rado Genorio in Vladimir Klemenčič.

Moja rojstna dežela je prvi literarni oris in poskus zgodovinskega orisa narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji, njegovih vzrokov, deloma pa tudi že posledic. Uvodna beseda dr. Jože Vilfana je napisana z vsem žarom poznavalca kot tudi Adamičevega osebnega znanca in prijatelja. Uvod opozarja tudi na vse snovne napake v tem delu. Prav tako koristne so tudi opombe pod črto, ki popravljajo najrazličnejše podrobnosti, ki jih je Adamič napačno zapisal. Pa vendarle bi opozoril tudi na nekaj napačnih podrobnosti v uvodu. Tako je Adamič predstavljen v funkciji predsednika Slovenskega ameriškega narodnega sveta, kar pa nikoli ni bil. Bil je samo častni predsednik tega sveta, ni pa omenjena njegova druga funkcija, ki je pomemb-

nejša od te, to je funkcija predsednika Združenega odbora južnoslovanskih Američanov za podporo narodnoosvobodilnemu boju, upošteva načelo individualnosti vsakega posameznega dela južnoslovanskih izseljencev — odbor je bil sestavljen po načelu paritete iz predstavnikov štirih različnih organizacij: Slovensko ameriškega narodnega sveta, Hrvatskega ameriškega narodnega kongresa, Srbskega vidovdanskega kongresa in Bolgarsko-makedonskega kongresa. Z objavo Adamičevega dela Moja rojstna dežela je izpolnjena trilogija Adamičevega dela z objavami v slovenščini. Še zlasti pohvalno je, da je delo izšlo v povsem avtentični obliki in brez sprememb, kljub temu da se Adamičevi pogledi v marsičem ne skladajo s potrebami današnjega jugoslovanskega političnega trenutka.

Jerneja Petrič je v dodatku k vsem trem knjigam — Biografija in bibliografija Louisa Adamiča — zapisala tudi to, da so ga spomladi leta 1913 izključili iz Poljanske gimnazije zaradi sodelovanja v prepovedanem gibanju. Vendar tudi to ne drži, saj se to ne sklada z že omenjenim pismom Ivanu Molku, ki sta ga objavila Vladimir Klemenčič in Rado Genorio.

Prav tako bi bilo zelo koristno, ko bi v bibliografiji prikazali tudi analizo njegovega političnega delovanja in ne bi ostajali le pri omembah funkcij.

Ideološka naravnost Louisa Adamiča*

Dr. Matjaž Klemenčič

Od leta 1978 do danes je bilo objavljanih precej knjig, organiziranih pa je bilo tudi dosti simpozijev, ki so med drugim obravnavali tudi vlogo Louisa Adamiča v drugi svetovni vojni. Obe Kobalovi knjigi (Svetovni popotnik pripoveduje¹, Slovenec v službi FBI²), Ivana Molka Slovenska priseljska zgodovina³ kot tudi članki dr. Mirka Markoviča in Strahinje Maletića v knjigi Jugoslovanski napredni pokret u SAD i Kanadi⁴ ter predavanje gospe Mary Molek na srečanju, ki ga je priredila Society for Slovene Studies leta 1980⁵, »obtožuje« Adamiča, da je bil sopotnik oziroma celo član Komunistične partije Združenih držav Amerike, kar naj bi bil glavni vzrok za Adamičevo podporo jugoslovanskim partizanom med drugo svetovno vojno.

Ti avtorji so Adamiča prav tako obtoževali, da je bil sovjetski vohun in da so bile organizacije, v katerih je deloval in jim je predsedoval, pod kontrolo agentov kominterne.

Politično stališče Louisa Adamiča o socializmu in komunizmu v ZDA je zelo jasno zapisano v njegovem pismu Ivanu Molku z dne 9. marca 1925. V njem je zapisal, da je zapustil Socialistično stranko ZDA zato, ker je spoznal, da je socialistična propaganda v Združenih državah prav tako plodna kot pljuvanje v ocean z namenom, da bi povečali njegov obseg. To je brezupno, je nadaljeval Louis Adamič in ugotovil, da je psihologija ameriškega delavskega razreda takšna, da ga absolutno ni mogoče izobraževati. To je nacija individualistov, ki živi v iluziji, da vsakdo lahko postane bogat in močan — če, če.⁶

Adamič je podpiral partizane v času po drugi polovici leta 1942 zato, ker je spoznal, da so edina sila, ki se bori proti nacistom v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Kot Američan, ki je ljubil svojo novo domovino Ameriko, pa tudi svojo staro domovino Slovenijo in Jugoslavijo, je bil na začetku vojne v Jugoslaviji pripravljen sodelovati tudi z jugoslovansko vlado v izgnanstvu, dokler ni iz različnih virov informacij

* Prispevek na okrogli mizi o Louisu Adamiču in drugi svetovni vojni, ki jo je priredilo Ameriško združenje za pospeševanje slavističnih študij v Kansas Cityju, 24. oktobra 1983.

¹ Andrej Kobal, Slovenec v službi FBI in druge zgodbe ameriških Slovencev, Goriška Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo, Gorica 1982, str. 84–118.

² Andrej Kobal, Svetovni popotnik pripoveduje, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1975, str. 265 do 272.

³ Ivan Molek, Slovene Immigrant History 1900–1950, Autobiographical Sketches, translated from the Manuscript Over Hill and Dale by Mary Molek, Dover, Delaware 1981, str. 245–324.

⁴ Dr. Mirko Markovič, O razvoju naprednog pokreta kod Amerikanaca i Kanadjana jugoslovenskog porijekla, Jugoslovanski napredni pokret u SAD i Kanadi (Nardem Yugoslav Publishers), Toronto 1983, str. 15–64.

Strahinja Maletić, Ujedinjeni odbor južnoslovenskih Amerikanaca, Jugoslovanski napredni pokret u SAD i Kanadi (Narden Yugoslav Publishers), Toronto 1983, str. 71–104

⁵ Mary Molek, Louis Adamič, Political Activist, How he developed pro-Titoist sentiment in a faction of American Slovenes paper prepared for the 1980 meeting of Society for Slovene Studies, rokopis str. 11.

⁶ Pismo Louisa Adamiča Ivanu Molku, 9. marec 1925, Molkov fond v Chicago Historical Society, Chicago.

(Office of Strategic Services, tajni dokumenti jugoslovanskega informacijskega centra v New Yorku) ugotovil, da Mihailović in njegovi četniki sodelujejo z nacisti, da bi se borili proti partizanom, ki se dejansko borijo z nacisti.⁷

Adamiča so obdolžili, da je sopotnik Komunistične partije Združenih držav Amerike in vpleten v vohunjenje za Ruse, pročetniški elementi, takratni sekretar Komunistične partije ZDA kot tudi gospa Elizabeth Bentley. Le-ta ga je obdolžila, da je dajal informacije Sovjetom v času, ko je bil zaposlen pri Office of Strategic Services. Poročila FBI ugotavljajo, da ni nobenega dokaza, da je Adamič vohunil za Sovjete.⁸ Adamiča so obdolževali tudi zato, ker so organizacije Komunistične partije Združenih držav svojim privržencem naročile, naj se udeležijo srečanj Združenega odbora južnoslovanskih Američanov.⁹

Glede na tri sumarna poročila FBI je bil Adamič, kljub temu da je podpiral Titovo Jugoslavijo, dober Američan, ki ljubi svojo novo domovino.¹⁰ To je bilo potrjeno tudi v poročilu Office of Strategic Services z dne 20. novembra leta 1943. De Witt Poole, takratni direktor tujejezičnega dela Office of Strategic Services, je vprašal Adamiča ali je podpiral sovjetizacijo na Balkanu.

Adamič je na to vprašanje odgovoril, da je mislil na sovjetizacijo kot obnavljanje socialnega in ekonomskega življenja z obnavljanjem demokracije od spodaj po lokalnih odborih ali sovjetih.

Južni Slovani imajo svojo lastno tradicijo občine — zadrugo. Vendar pa »sovjetizacija« ni nujno pomenila komunizma. Večina ljudi meša sovjete in »komunizem« je opazil Adamič, kar naj bi bilo vzrok za določene nesporazume o Adamičevih lastnih pogledih. Adamičeva glavna temeljna ideja je bila, naj bi navadni ljudje na Balkanu odločali o svoji usodi sami. To poročilo se je končalo s temle sklepom:

»Louis Adamič gotovo ni boljševek. Po vsej verjetnosti tudi ni komunist. Tudi z malim k ne. Je človek, ki je prišel sem kot reven priseljenec in uspel v kapitalistični Ameriki. Je lastnik farme v New Jerseyu in njegovo pisanje mu pomeni stalen vir dohodka. Je človekoljub in sanjač in njegovem razmišljanju manjka vsakršne politične določenosti. Njegove simpatije so na strani malega človeka, v čigar družbi je živel v Sloveniji kot otrok in s katerim je delal kot priseljenec v ZDA. Slovenija in Jugoslavija kakor tudi Balkan in Vzhodna Evropa so zanj dežele, ki so naseljene s slovanskimi ljudmi, ki jih pozna in za katere meni in čuti, da so pretrpeli nešteta leta v zatiranju. (...) Sedaj je vojna prinesla veliko možnost, meni Adamič. Britanske politike ne ceni in to, kar imenuje »ameriška politika nikakršne politike«, mu prav tako ne ponuja nobene vizije upanja. Če bi Sovjeti prišli na Balkan, meni v zvezi s tem, da bi bilo za ljudi najbolj preprosto«. Zato je, glede na omenjeno poročilo OSS, Adamič

⁷ Matjaž Klemenčič, Delovanje ameriških Slovencev v odnosu do stare domovine v obdobju druge svetovne vojne, doktorska disertacija, Ljubljana 1982, str. 223–283.

⁸ Matjaž Klemenčič, Mednarodni simpozij o Louisu Adamiču, Naši razgledi, Naši razgledi po svetu, Ljubljana, december 1981, Tony Smith, Miss Bentley Charges Adamic Spies for Reds, Daily News, Washington, 13. september 1950 (citirano na podlagi pisma D. M. Ladda direktorju (Herbertu Hooverju), 19. september 1950, Adamičev dosje v dokumentaciji FBI).

⁹ Pismo Percyja Willyja direktorju (Herbertu Hooverju), 6. marec 1944, Adamičev dosje v dokumentaciji FBI.

¹⁰ Louis Adamic, 28. november 1941, str. 10, Adamičev dosje v dokumentaciji FBI. Memorandum Re: Louis Adamic, 26. februar 1942, str. 5. Adamičev dosje v dokumentaciji FBI.

Louis Adamic, 12. december 1942, str. 27, Adamičev dosje v dokumentaciji FBI. Memorandum Re: Louis Adamic, 13. april 1943, str. 11, Adamičev dosje v dokumentaciji FBI.

podpiral partizane pod Titovim vodstvom v Jugoslaviji.¹¹

Kajpak to ne pomeni, da je Adamič odobral način, kako so se sovjeti kasneje »obnašali« v Vzhodni Evropi. Že leta 1943 je v istem pogovoru poudaril pravico navadnih ljudi na Balkanu, da bi postali gospodarji svoje lastne usode. Stališče, ki je postalo še jasnejše ob jugoslovanskem sporu z informbirojem in sovjeti.¹² Na sestankih Združenega odbora južnoslovanskih Američanov so jugoslovanski Američani pod vplivom dvojnega impulza navdušenja za partizane in ameriškega patriotizma kupovali obveznice vojnega posojila v presenetljivo velikih količinah.¹³ V letu 1944 je OSS ponudila Adamiču službo v Jugoslaviji. V odgovoru je ugotovil, da bi prevzel to službo in bi bil koristen za OSS, s pisanjem v partizansko časopisje, obiskovanjem partizanskih srečanj in pisanjem v ameriške publikacije. Na splošno bi bil pripravljen sodelovati z odgovornimi ameriški oficirji in uradniki v Jugoslaviji.¹⁴ Ne bi želel biti informator o osebah, ampak o pomembnih okoliščinah, situacijah itd. Zaprošil je OSS tudi, naj spoštuje njegovo stališče o partizanih v Jugoslaviji. Zato je OSS zavrnila Adamičevo ponudbo.¹⁵

V tem pismu je tudi zapisal, da se šteje za levičarja, če to pomeni tiste, ki imajo relativno liberalno ali demokratično stališče. Menil je, naj bi ga poslali v Jugoslavijo prav zato, ker je levičar takšne vrste in član nekaj ameriških or-

ganizacij, ki žele propagirati splošno blaginjo, spoštovanje manjšin in druge demokratične koncepte in želje.¹⁶

Adamičeva knjiga Rojakova vrnitev je bila med drugo svetovno vojno ponatisnjena in poslana skupaj z drugimi knjigami pripadnikom oboroženih sil. Adamič je osebno odstranil pet strani iz nje, na katerih so bila stališča, ki niso bila v skladu s splošno ameriško politiko.¹⁷

V svojih političnih aktivnostih med drugo svetovno vojno je Adamič vedno sodeloval z ameriški oblastmi. Kot dobro znan ameriški pisatelj je tudi povezal Slovence v ZDA z ameriško vlado. Organiziral je sestanke med ameriško vlado in predstavniki ameriških Slovencev.

S takratnim šefom urada za vojne informacije — tujejezična sekcija — Allanom Cranstonom je tudi pomagal organizirati sestanek predstavnikov jugoslovanskih priseljencev, da bi preprečil nadaljnje spore med Američani srbskega in hrvatskega porekla v septembru leta 1942.¹⁸

Adamič je bil tudi zelo razburjen, ko mu je takratni tajnik Slovenskega ameriškega narodnega sveta Kazimir Zakrajšek povedal, da so privrženci Zaveze dobivali orožje od Italijanov, da bi se brnili pred zlobnimi komunisti v Sloveniji, pred sestankom predstavnikov Slovenskega ameriškega narodnega sveta z ameriškim državnim podsekretarjem

¹¹ Office of Strategic Services Foreign Nationalities Branch, Memorandum for the director of Strategic Services to the Secretary of State, A talk with Louis Adamic, 20. november 1943, Office of Strategic Services Foreign Nationalities Branch, FN No. 5, šk. 1962, The U. S. National Archives, Washington D. C., Record Group No. 165.

¹² Joža Vilfan, Louis Adamič in povojna Jugoslavija — spomini, Louis Adamic Simpozij, Symposium (Univerza Edvarda Kardelja), Ljubljana 1981, str. 345–353.

¹³ Office of Strategic Services, Foreign Nationalities Branch, ibid.

¹⁴ Louis Adamič Davidu Williamsonu, 2. avgust 1944, Adamičev fond v Narodni in Univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

¹⁵ David Williamson Louisu Adamiču, 15. avgust 1944, ibid.

¹⁶ Louis Adamič Davidu Williamsonu, 2. avgust 1944, ibid.

¹⁷ F. A. Fletcher D. M. Laddu, 12. april 1944, Adamičev dosje v dokumentaciji FBI.

¹⁸ Pismo Allana Cranstona Janku Roglju, 21. september 1942, in korespondenca med Adamičem in Rogljem: septembra 1942, Rogljev fond šk. 3, Arhiv SR Slovenije, Ljubljana.

Sumnerjem Wellsom, 15. januarja leta 1943.¹⁹

Da bi osmešil odločitev Zveze slovenskih župnij, ki so jo vodili slovenski katoliški duhovniki — ti so pripravljali križarsko vojno proti Adamiču in njegovi knjigi *Moja rojstna dežela* — se je odločil, da bo sodeloval na zborovanju Slovenskega ameriškega narodnega sveta v Clevelandu v slovenskem jeziku. V tem govoru je Adamič izrazil tudi svoje jasno stališče o vladi v izgnanstvu: »Sem proti tej vladi, sem proti temu kraljevskemu pobalinu, ki še naprej vleče denar iz jugoslovanske blagajne, proti Fotiču in proti njegovemu bratrancu Nediću, ki je Hitlerjev kvisling v Beogradu, proti Mihailoviću, proti Paveliću, proti beli gardi v Sloveniji, proti Živkoviću, proti Jeftiću, ki so vsi proti Jugoslaviji in proti Rusiji in ki jih Slovenija sploh ne za-

nima. Sem za to, da celotna jugoslovanska vlada v izgnanstvu ostane tako za vedno v izgnanstvu. To bi bil največji blagoslov, ki si ga moremo misliti za staro domovino, da bi se ti ljudje in njihovi služabniki ne vrnili v domovino; če pa se bodo vrnili, ne bodo ostali živi, če niso sposobni opravičiti se pred revolucionarnim slovenskim in jugoslovanskimi narodi.«²⁰

Naj sklenemo z mislijo, da ni bila Adamičeva podpora Titovim partizanom med drugo svetovno vojno in po njej v ničemer v nasprotju z njegovo ljubeznijo in njegovimi državljanskimi dolžnostmi do Združenih držav. Združene države in jugoslovanski partizani, ki so se kot zavezniki bojevali med drugo svetovno vojno, so imeli istega sovražnika, italijanske fašiste in nemške naciste.

¹⁹ Pismo Louisa Adamiča K. Zakrajšku, 18. januar 1943, fond NUK-Adamič, Ljubljana, objavljeno v Vatroslav Grill, *Med dvema svetovoma*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1979, str. 282–285.

²⁰ Enakopravnost, Equality, Cleveland, 15. november 1943, str. 1, Ivan Molek, *Slovene Immigrant History 1900–1950*, n. d., str. 296.

Vsebinska vrednota Polajnkovih Mauthausenskih skic

Janez Mesesnel

Ko gre za opus, kakršnega predstavljajo Mauthausenske skice mariborskega slikarja Jožeta Polajnka, se je treba seveda pri doživljanju in predvsem vrednotenju, ocenjevanju, opredeliti, če naj bomo delu pravični v vseh pogledih: v tematsko pripovednem, zgodovinsko pričevalnem ali dokumentarističnem, estetsko-umetniško izpovednem in v pogledu dosežene trajne komunikativnosti in učinkovanja.

V tem primeru gre, kot še pri mnogih drugih opusih ali posameznih likovnih delih iz izjemno težkih in muzamenaklonjenih vojnih časov, za tako posebno okoliščino, da moramo pri današnjem ogledovanju in sprejemanju Polajnkovih risb upoštevati kup značilnosti, ovir in težav, če jih želimo sploh razumeti v njihovi tedanji in današnji funkciji. Nastale so, podobno kot Pirnatove, Kobetove in Mušičeve risbe, v koncentracijskem taborišču, v tem primeru v Mauthausnu leta 1941 in 1942. Prikazujejo dotlej neznane ali že davno pozabljene tegobe životarjenja in umiranja, ki je bilo načrtno, včasih kar »znanstveno« zasnovo in voden; seveda so nastajale strogo tajno, v neprestani nevarnosti, da avtorja odkrijejo in se mu maščujejo na najbrutalnejši način. Še večji podvig pa predstavlja srečno iztihatapljenje teh skic iz taborišča potem, ko je bil Jože Polajnko odpuščen. Že to sta sestavini, brez katerih danes teh, na videz skromnih,

bežnih, včasih kar nerodnih, večinoma pa res skicoznih, nedokončanih in nezaokroženih likovnih dokumentov groze, ne bi v celoti razumeli in jih zaslužno cenili.

Razstava, ki jo je v zimski sezoni Ljubljancanom posredoval Muzej ljudske revolucije Slovenije, je le na širši, komunikativnejši način predstavila ta svojevrstni, pretresljivi opus, katerega je predlanskim publicirala založba Obzorja kot posebno knjigo. V njej so sodelovali s svojimi prispevki Ivan Potrč, zgodovinar Marjan Žnidarič, umetnostna zgodovinarica Meta Gabršek-Prosenč in drugi, ki so z različnih zornih kotov osvetlili tako sam Polajnkov taboriščni opus kot zgodovino organizacije koncentracijskih taborišč in literarne odmeve na ta pojav oziroma usode, katere je načrtno. Na razstavi pa so vse breme pripovednosti in dokumentarnih pričevanj ter srhljivih učinkov prevzele zgolj Polajnkove risbe.

Motiv za nastanek sleherne teh petinštirideset majhnih likovnih pripovedi je bil zagotovo predvsem spominsko-dokumentaristični: ohraniti v drobcih podobo tega življenja, ki ni niti življenje niti smrt, ampak nekakšno vmesno stanje, polno bolečin in strahu, sovraštva in upanja, otopelosti in zagrizenega upora. Slednji je bil seveda skrbno prikrit, potlačen, previden in v primerjavi z oboroženim bojem v gozdovih malone pasiven. Toda v okoliščinah, kakršne so bile v nemških koncentracijskih taboriščih, je bila sleherna misel in zlasti sleherna dejavnost, ki ni bila povsem v skladu z brutalno in dosledno izvajanimi predpisi, že spričo težav in tveganja enaka vsakemu aktivnemu upor in boju.

Polajnkove skice dobijo tako drugo težo in pomen, čeprav bi na prvi pogled sodili, da gre za razmeroma preproste, na trenutke celo diletantske risbe, za zapise, s katerimi se muči ljubitelj-začetnik v prostem času in ob pomanjkanju

fantazije ali motivov. V resnici pa seveda fantazija ni imela prostega polja, a ga tudi ni posebej potrebovala: dogajanja, katera je slikar upodabljal, skrivaj in najčesče najbrž ne naravnost po modelu ali dogodku, temveč po spominu, so v večini primerov presegala domišljijo. Motivov seveda tudi ni primanjkovalo, le da so postali zanimivi kot snov tisti dogodki in človeški tipi, za katere se najbrž v mirnih časih umetniki niti ne bi zmenili — morda niti tisti slikar ali risar, ki je sicer pripadal takšni socialni ali socialno kritični smeri.

Tako lahko sledimo v teh nepovezano nastajajočih risbica, nastalih s tušem in svinčnikom na papirju (Polajnska so v Mauthausnu dodelili »Malerkomandi«, zato je najbrž lahko sploh prišel do teh sredstev upodabljanja), »lakoto, trpljenje, ponižanje in večni strah«; pa še nekatere scene, ki kažejo množično delo — trpljenje naših ljudi. Za tako likovno snov in za tak namen upodabljanja, zlasti pa še v takih okoliščinah je seveda edini primerni izrazni način »realizem«. Realizem, ki si prizadeva biti bolj ko mogoče pričevalen, torej blizu tisti resnici, ki se kaže v zavestno nadzorovanih optičnih zaznavah. Realizem, kakršnega je vajeno sprejemati in dojemati tudi nešolano oko, se pravi tisti najpreprostejši, klasični način gledanja in posredovanja, ki temelji na praktični, »organski« ali točneje v razvoju slehernika privzgojeni iluzijski transpoziciji tridimenzionalnih naravnih predlog v našo optiko.

Čeprav je tak način najmanj zahteven (izvzemši spretnost in znanje, seveda) pa omogoča najbolj neposredno komunikacijo in prav tako lahko posreduje tudi vse mogoče želene učinke. Da Polajnsko ni ostal zgolj pri pričevalnosti, ampak da je vnašal celo v te skice tudi poudarjeno ekspresivno noto ali humor — preblisk, željo po posebej izraženi tragiki ali žanrsko črto, opazimo v mar-

sikaterem lističu. Kacetarska pietà ilustrira tako tragično izrazno težnjo, Vizita uši morda humorno — če je bilo tam in takrat sploh priložnost in razpoloženje za humor, Verfluchte Slovenen! tragično-pretresljivo, Prenašanje nedeljske popoldanske lakote in počivanje zagotovo »žanrsko«. Vse seveda s predznakom »taboriščno«, kar zahteva čisto druga merila, kot so mirnodobska.

Pri vsem povedanem pa ne gre prezeti še enega vtisa, ki ga puščajo nekatere teh skic, namreč studioznosti; zdi se, da je Polajnsko risal marsikatero teh postav ali njihovih delov — podrobnosti tudi preprosto za vajo. Svojevrsne anatomsko-žanrske studije seveda ne morejo zatajiti svoje dokumentarnosti in že spričo »aranžmaja« snovi tudi pretresljivosti, vendar se ne moremo znebiti vtisa, da gre za podoben proces, za enako težnjo, kot pri marsikaterem kolegu pred in med vojno: risati, vaditi, s tem pa ohranjati in izpovedovati. Še prej bi pomislili na to pri Polajnsku, ki takrat ni bil šolan slikar in je bila težnja po upodabljanju pri njem prvinska, močna, za to pa je potreboval tudi vaje. Ujemanje obeh teženj, (če smemo tako sklepati), nam je torej naklonilo edinstven opus, kateri ob vsej občasni preprostosti posreduje natanko tisto, kar je najpomembnejše: zapis, dokument in vtis, sporočilo. Vse to pa zadošča za njegovo trajanje v naši kulturni, torej človeški in družbeni zavesti.

Nekaj pojasnil k pripombam dr. Toneta Ferenca

V dvojni številki (8—9) letošnjega Borca je dr. Tone Ferenc objavil oceno moje knjige *Primorska ni klonila*. Hvalevredno je, da se je lotil tega, in sicer iz več razlogov: Seznanil je bralce Borca z izišlo knjigo, posredoval nekaj njene vsebine, hkrati pa opozoril na nekatere pomanjkljivosti, »napake in spodrsłjaje«. Ob tem je zastavil tudi nekaj vprašanj, o katerih bi kazalo reči kaj več.

Najprej bi omenil njegovo ugotovitev, da sem se iz »razumljivih razlogov kot politični funkcionar omejil le na politična dogajanja in utemeljeno zanemaril vse vojaške dogodke«. Tej ugotovitvi bi deloma oporekal. Res je, da nisem podrobneje obravnaval vojaških operacij — o tem je že veliko napisanega — vendar pa govorim o nastajanju vojaških enot, odredov, brigad, divizij do ustanovitve 9. korpusa. Govorim o pomenu oblikovanja in rasti naše vojske, o vlogi, ki jo je imela na Primorskem glede na dejstvo, da Primorska pred vojno ni bila v sklopu Jugoslavije. Zlasti poudarjam izredni pomen 9. korpusa kot najvišje enote NOVJ in kot zavezniške vojske v boju proti silam fašistične osi. Dajem torej politično oceno pomena in vloge naše vojske v boju za osvoboditev in priključitev Primorske k Jugoslaviji. Zato menim, da omenjena trditev dr. Ferenca ne drži povsem. Morda je res, da se mi je pri naštevanju enot vpletla kakšna časovna pomota ali pa sem nekatere datume po svoje tolmačil. Na primer: Res je, kar pravi dr. Ferenc, da je bil dan ukaz o ustanovitvi prve primorske brigade Andreja Laharnarja (pri tem sem celo neposredno sodeloval), katere komandant naj bi bil Janko Premrl-Vojko, vendar ta brigada ni bila ustanovljena zaradi Vojkove smrti in številnih sovražnikovih ofenziv ter takratnih slabih zvez. Odredba o ustanovitvi Gregorčičeve in Gradnikove brigade je bila izdana 11. aprila, dejansko pa sta se oblikovali šele mesec pozneje. Če Vojko ne bi bil prej padel, bi bil imenovan za prvega komandanta Gregorčičeve brigade.

Ko dr. Ferenc hvali mojo odkritosrčnost, pravi, da »nimam dlake na jeziku«, ko govorim o nekaterih zadevah, o katerih ni bilo vselej prijetno in zaželeno govoriti. To sicer zveni malo čudno, a to ni najbolj pomembno; pomembno je, kaj on iz tega izvaja. V nadaljevanju pravi: »Verjetno vsi ne bojo soglašali z njegovimi (Babičevimi — op. p.) mnenji in sodbami, še zlasti ne udeleženci italijanskega odporništva in tudi nekateri italijanski zgodovinarji, ki na politiko naše Partije na Primorskem in še posebej Trsta gledajo tako kritično kot Babič na italijansko«. Zaskrbljenost, ki jo občutim pri dr. Ferencu, kaj bodo ti rekli na mojo odkritosrčnost, je odveč. Po vojni je izšlo že na desetine italijanskih knjig in zgodovinskih spisov, ki obravnavajo narodnoosvobodilni boj — odporništvo v Julijski krajini. Vse to zgodovinopisje — od levice pa vse do skrajne desnice — z določenimi razlikami sicer, vztrajno ponavlja, da so bile naše težnje, prizadevanja, zahteve po osvoboditvi in priključitvi Primorske k Jugoslaviji prežete z nacionalizmom. Nemalo jih je bilo, ki so te naše zahteve okvalificirali celo kot imperializem. Torej že davno prej, kot sem začel pisariti o teh vprašanjih, kritično presoјati italijansko zgodovinopisje o Julijski krajini med vojno in zavračati tako popačeno podobo naše narodnoosvobodilne vojne, se je tako pisalo. Zato moja odkrita beseda ne more še bolj poslabšati tega stanja. Tu se zastavlja vprašanje, ali naj zaradi ljubega miru,

da ne bi kvarili današnjih odnosov z italijanskimi demokratičnimi silami, ne bi odkrito govorili o teh vprašanjih? Ne bi se mogel strinjati s tem. Mislim, da so ti odnosi lahko boljši, trdnejši, zanje se tudi jaz zavzemam, čimbolj odkriti in neposredni bomo med seboj.

V sklopu teh vprašanj je tudi pripomba dr. Ferenca, da delam krivico italijanski partiji, ko pravim, da je »popolnoma zanemarila partizansko gibanje«. Ko to trdim, mislim na osnovno strateško usmeritev italijanske partije, ki si ni prizadevala oblikovati svoje vojske s težnjo po radikalnih družbenih spremembah po vojni v Italiji, temveč je ostajala le del buržoazne koalicije v okviru CLN, ki pa je težila k ohranjanju starih buržoaznih družbenih odnosov. In to je dejstvo, ki ga zgodovinski dogodki potrjujejo. Po podatkih Maria Lizzera-Andrea je bilo v severni Italiji 8 garibaldinskih in 6 osoppovskih divizij, v katerih je bilo 24 000 mož. Od njih je 3600 padlo ali bilo razpršenih oz. pogrešanih. Koliko jih je resnično delovalo (in ne samo na seznamu), ne vem. Vem, da je bilo mnogo enot ustanovljenih na terenu, ki so mirovale in čakale na trenutek, ko bo prišlo do razsula, in se šele takrat mobilizirale in šle v akcijo. Zlasti je to veljalo za veliko večino osoppovskih enot. Vem pa, da je bilo, za italijanske razmere, močno partizansko gibanje v Furlaniji, ki je bilo pretežno pod vplivom Komunistične partije Italije. Tam je bila ustanovljena tudi prva italijanska brigada nasploh. Iz brigad, ki so nastale v Furlaniji, je bila ustanovljena divizija Garibaldi-Natisone. To razmeroma močno partizansko gibanje v Furlaniji je prav gotovo nastajalo tudi pod vplivom slovenskega oziroma jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. (Sem ne prištevam italijanskih enot, ki so bile na našem ozemlju.) Poleg te divizije so v Furlaniji meščanske stranke ustanovile divizijo Osoppo, katere glavna vloga pa je bila omejevati vpliv Komunistične partije Italije in braniti vzhodne meje pred jugoslovanskim »imperializmom«. Taka je bila njena deklarirana vloga.

Ko dr. Ferenc omenja podatek, da sem odkrito navedel sklep, naj se italijanske partizanske enote iz političnih razlogov premaknejo globlje v notranjost, da ne bi sodelovale pri sklepnih operacijah za osvoboditev Trsta in Gorice, pravi, da smo do sedaj to večinoma zamožčevali. To velja za nas, ne pa za italijansko stran. Italijansko zgodovino pisje to neprestano navaja kot dokaz, da smo s tem kršili vse sklenjene sporazume z italijanskim odporištvom, in to imenujejo la svolta (obrat) jugoslava. Ne vem, zakaj bi mi to zamožčevali. O tem sem že mnogo prej (1975) odkrito govoril na predavanju v Trstu v okviru ciklusa predavanj, ki jih je organiziral Institut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Trstu za obdobje 1918–1945. Na enem od teh predavanj za obdobje narodnoosvobodilnega boja na Primorskem sva se o tem soočila z Mariom Lizzerom. Lizzero je govoril pred menoj in seveda kritično navajal, med drugim tudi to. Jaz sem na koncu svojega predavanja, v katerem sem na kratko opisal razvoj in potek osvobodilnega boja na Primorskem, odkrito povedal, da smo v sklepnih operacijah ravnali tako, ker smo se lahko zanesli samo na naše sile. Pri tem sem navedel, da so namreč tedaj bili proti nam zahodni zavezniki, ki niso sprejemali nove Jugoslavije, Sovjetska zveza, ki se ni strinjala z našo revolucijo, in seveda tudi italijansko odporištvu, ki ni nikoli priznavalo sklepa drugega zasedanja Avnoja o priključitvi Primorske (in Istre) k Jugoslaviji. Mario Lizzero tedaj ni oporekal mojim izvajanjem. To predavanje (kot vsa druga iz tega ciklusa) je objavljeno v posebnem biltenu omenjenega instituta avgusta 1976.

Ko govori o srečanjih Kardelj-Togliatti, izraža dvom, da sta se dvakrat srečala. Zagotovo da vemo le za sestanek, ki ga navaja uredniški odbor, ko je po Kardeljevi

smrti urejeval njegove nedokončane spomine. Ta je bil menda okrog 17. oktobra 1944. (Navzoč je bil menda tudi Djilas). Ne vem zakaj okrog 17., ne pa 15. ali 20., če že je omenjen točen datum. Po mojem mnenju sta morala biti vsaj dva. To sklepam po tem, ker se po vsebini in pomenu bistveno razlikujeta. Na prvem je Togliatti sprejel naše stališče glede Julijske krajine in Trsta in se je izrekel za revolucionarni kurz italijanske partije. To spremembo v odnosu na salernsko deklaracijo imenuje italijanski zgodovinar Spriano la svolta di Togliatti; na drugem pa se je tej liniji odpovedal in se vrnil na salernsko iz aprila 1944. Ker ne vem, kdaj je točno bil ta razgovor (nimam podatka o tem), ga po neki logiki verjetnosti stavim v pozno pomlad (ali v začetek poletja) 1944. Dvomim, da je bil šele oktober 1944, ker pismo, ki nam ga je poslal Kardelj za Vittoria, je datirano z dne 9. 9., torej več kot mesec dni prej. V pismu pravi: »Predno sem prišel v Slovenijo, sem bil v južni Italiji — v Bari in Brindisiju — ...« Lahko zagotovo sklepamo, da se je tedaj sestal s Togliattijem. Paolo Spriano v svoji knjigi Zgodovina KPI pravi, da se je Togliatti sestal s Kardeljem v poletju 1944; ne navaja pa točnega datuma.

To deloma potrjuje tudi Togliatti, čeprav je njegovo pismo z dne 19. oktobra, torej dva dni po omenjenem sestanku. Vendar je skoraj neverjetno, da bi v dveh dneh po sestanku s Kardeljem že napisal pismo. Pa tudi po Togliattijevem pismu ne kaže, da bi ta sestanek bil 17. oktobra. Takole piše:

»Prejel sem tvoje pismo (Vittoriovo — op. p.) in obenem z njim pismo, ki si ga pisal Krištofu (Kardelju), z dne 15. 9. in Krištofovo z dne 9. 9. 1944. Hkrati sem imel razgovor z Birkom (Krištof-Kardelj) in dvema drugima jugoslovanskima tovarišema. Odgovor, ki ti ga pošiljam, je odsev sporazuma z njimi in izraža tudi mnenje vodstva partije...«

V prilogi k Togliattijevemu pismu za Vittoria nam Kardelj sporoča tole: »Bil sem na razgovoru z Ercolijem (Togliattijem) skupaj z Djilasom. 4 ure smo razpravljali o vseh vprašanjih (Primorje, Trst itd.) in smo bili ves čas popolnoma soglasni...«

Drugi sestanek nikakor ni mogel biti 17. oktobra 1944. iz teh razlogov:

Na drugem sestanku je Togliatti opustil revolucionarni kurz italijanske partije in se zopet vrnil na salernske pozicije.

S petega do sedmega novembra 1944 se je sestalo širše vodstvo KPI za severno Italijo na t.i. konferenci triumviratov vstaje in sprejelo znano izjavo v duhu Togliattijevih direktiv v pismu z dne 19. oktobra 1944. Če takrat ne bi več veljala takšna Togliattijeva linija, te in takšne konference v Milanu ne bi bilo.

Kardelj v svojih spominih pravi, da je konec leta 1944 potoval prek Barija v Rim na sestanek s Togliattijem. In to je, po mojem, moglo biti konec novembra ali decembra.

Po vsem tem lahko sklepamo, da sta dve srečanji gotovo bili, če jih ni bilo več. Takratna konspiracija ni dopuščala navajanja takšnih podatkov. Vsekakor oba sestanka časovno še nista pojasnjena. Naloga zgodovine je, da to razišče in ugotovi, kolikor je danes še mogoče, koliko je bilo teh sestankov in razgovorov in kdaj so bili.

Ko govorim o srečanjih s predstavniki furlanskega odporniškega gibanja, ki so potekala 12. in 23. novembra 1943, pravi dr. Ferenc, da tu prvič izvemo o njih. Dejansko pa nisem povedal nič novega, neznanega. O njih govori že Giovanni Padoan-Vanni v svoji knjigi Skupaj smo se borili (Abbiamo lottato assieme), ki je izšla že 1965. v Vidmu. O tem govori Luigi Pallante v knjigi, ki je izšla 1980., pa tudi mnoge druge italijanske publikacije. O tem sem tudi jaz že pisal, ko sem kritično ocenjeval knjigo Luigija Pallanteja v Primorskem dnevniku, objavljeno v nadalje-

vanjih od 5.—11. maja 1981. Torej nič novega, le vsebino in oceno teh srečanj dajem v svoji knjigi.

Ko omenja tržaški del knjige, je zelo skop, čeprav sem Trstu posvetil velik del knjige (osemnajst poglavij). Pravi le, da v opisu odnosa tržaškega CLN do Osvobodilne fronte navajam »tudi neke prvine do tega vprašanja«, ne pove pa, v čem so te prvine. To je vse. Škoda. Zelo dobrodošle bi bile njegove ocene in kritične pripombe k tako pomembnemu oporišču našega boja, tako zame kot za bralce. Res škoda.

Njegove pripombe o načrtih za izkrcavanje zavezniške vojske v Istri in povezavi s sporazumom Churchill-Stalin o delitvi vplivnih območij v Jugoslaviji sprejemam.

Verjetno bo držalo, kot pravi dr. Ferenc, da Ante Novak ni prišel k nam na sedež pokrajinskega komiteja sredi februarja 1943. Kdo je pa prinesel pošto, ki sem jo nesel marca 1943. v Milan? Dobro se spominjam, da je Anto Novak prišel k nam, ko je prinašal Kardeljevo pošto, in sva se tedaj srečala. Možno je, da sem čas in kraj zamenjal.

Formalno ima dr. Tone Ferenc prav, ko pravi, da ne more soglašati z mojo trditvijo, da sem po prihodu iz Trsta najprej opravljal funkcijo sekretarja Pokrajinskega komiteja. Dejstvo je, da je centralni komite KP Slovenije konec avgusta (20) imenoval za sekretarja Albina Kovača-Jaka Baškega, hkrati pa ukinil položaj instruktora centralnega komiteja KP Slovenije, in je Primož postal član pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Slovensko primorje. Še danes ne morem razumeti, zakaj je centralni komite KP Slovenije to napravil. Da je na moje mesto imenoval drugega, je razumljivo, ker sem bil že pet mesecev odsoten in dejansko nisem mogel redno opravljati svoje funkcije. Da pa je ukinil položaj instruktora Centralnega komiteja in imenoval Albina Kovača za sekretarja, ko je bilo še veliko drugih primernejših za to mesto. S tem ne mislim podcenjevati Albina Kovača, daleč od tega. Zelo sem ga cenil kot političnega delavca, vedno sva se razumela in še danes sva dobra prijatelj. To je še najbolj razumel on sam, ki tega mesta ni hotel prevzeti.

Ko sem se v tistih vihnih dneh, 10. septembra 1943, vrnil iz Trsta na sedež Pokrajinskega komiteja, o tej spremembi nisem nič vedel in nihče mi ni tega povedal. Albina Kovača pa tedaj ni bilo tam. Ko je bil ustanovljen operativni štab za Primorsko, v katerem sem postal namestnik politkomisarja, sem okrog 20. septembra šel v Slovensko Istro, ne da bi vedel o tej spremembi. Šele ko sem se po koncu nemških ofenziv sredi oktobra vrnil iz Istre in ko je prišel Franc Leskošek-Luka, sem zvedel to, toda nisem si delal nobenih preglavic. Bil sem v vojski in Luka je bil tu. Zame osebno ni bilo nobenega problema. Štiri mesece je bil namreč Luka takrat pri nas in kot sekretar centralnega komiteja KP Slovenije neposredno sodeloval pri vseh najpomembnejših odločitvah in sklepih. Tone Velušček-Matevž pa je naprej opravljal posle sekretarja Pokrajinskega komiteja kot ves čas, ko sem bil odsoten, do marca 1944. Bila je le epizoda, zame tako nepomembna, da mi je celo ušla iz spomina, saj se dejansko ni nič spremenilo.

Glede na možnost napačnega tolmačenja mojega pisanja o primeru Nuškin želim precizirati, da nisem nikjer zapisal, niti nikoli mislil, da je bil izdajalec, temveč le, da je povzročil vdor policije v naše vrste. Ko na 310. strani uporabljam besedo izdajstvo, se že iz prejšnjega opisa tega primera posredno razume, tako kot opisuje dr. Ferenc. Nuškina že dolgo let poznam in cenim njegovo delo.

V zvezi s sklepom izvršnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije o priključitvi Slovenskega primorja in Slovenske Istre k združeni Sloveniji, sem vedno uporabljal formulacijo, da je kočevski zbor ta sklep potrdil, II. zasedanje Avnoja pa ga je

sprejelo za svojega. Sem za to, da vsi uporabljamo enotno (pravilno) formulacijo. Dr. Ferenc je že navedel kraj 2. in 3. partijske konference Komunistične partije Slovenije za Slovensko primorje, zato naj po spominu še povem, da je bilo na drugi konferenci okrog 40 delegatov in da je imel uvodno besedo dr. Bebler. Na tretji konferenci pa je bilo 85 delegatov in o političnih zadevah sta poročala Miha Marinko in Lidiya Sentjunc, jaz pa o kadrovskih vprašanjih. Prve akcije partizanov na Primorskem: iztirjanje nemškega transporta pri Premu, pri čemer je bilo precej nemških vojakov mrtvih in ranjenih, poskus diverzije pri Dutovljah, manjši spopad z Dolganovo skupino. Te akcije so italijanske oblasti preplašile, zato so poostriale vojaško-obrambne ukrepe. Podatke o prvih italijanskih borbah v naših enotah je dal Mario Lizzero v že omenjenem predavanju v Trstu, ko je rekel, da so se Italijani že zadnje mesece 1942. pridruževali jugoslovanskim enotam. Res je, da je ta podatek nekoliko tvegan. V naših virih ga nisem zasledil. Zadnja najhujša nemška ofenziva proti 9. korpusu se je začela 19. marca 1945. Jaz sem nekaj dni prej zapustil sedež oblastnega komiteja, v času, ko je sovražnik že zasedel izhodne položaje za ofenzivo. Nekaj dni sem ostal v Vinišču, nato sem šel v Trst; tja sem prišel morda kakšen dan pozneje — vsekakor okrog 20. marca.

Točno je dr. Ferenc ugotovil, da je nekaj slik v knjigi s podnapisi napačno predstavljenih na Primorsko. Slike sem vzel iz dokumentacije o Primorski, ki je šla kot priloga na mirovno konferenco. V dobri veri, da so s Primorske, sem jih vnesel v knjigo. Gre za 4—5 slik izmed 60 objavljenih.

Glede virov me dr. Ferenc prijemlje za jezik, češ da sem poleg navedenih virov uporabljal še druge, ki pa jih nisem navedel. Res je, da sem uporabljal še razne spise, članke, predavanja, na primer dr. Milice Kacin-Wohinz za predvojni čas, publikacijo dr. Ferenca, ki je bila objavljena ob razstavi o razvoju ljudske oblasti na Primorskem, članke Giorgia Jackseticha in Maria Lizzera, objavljene v periodičnih publikacijah furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja v Vidmu, moj članek ob tridesetletnici osvoboditve Trsta, objavljen v brošuri Boj za svobodo, ki jo je izdal odsek za zgodovino Študijske knjižnice v Trstu ob tridesetletnici zmage nad fašizmom in v katerem sem uporabil veliko podatkov iz prve knjige, napisane po vojni o tržaškem osvobodilnem gibanju, Trst v borbi za demokracijo, dobro napisane spomine, ki mi jih je dal Ermanno Solieri-Marino iz Trsta in morda še druge. Teh virov nisem navajal, razen nekaterih v tekstu samem (in tudi citiral razne odlomke iz teh člankov), ker sem menil, da so bolj drobci. Dr. Ferenc, ki je kot zgodovinar vesten in natančen faktograf, kar je, priznam, moja šibka točka, mi zameri, da tudi teh virov nisem navedel. S temi navedbami deloma popravljam to svojo pomanjkljivost, če to je.

Knjige Slovenci v zamejstvu pa nisem uporabljal, razen kolikor niso posamezni članki vsaj deloma povzemali vsebine te knjige.

Branko Babič,
Ljubljana

Popravek

Vlado Habjan me je opozoril na svoj članek Jožko Hanžič-Svejk in njegovo nesrečno kurirstvo (1. in 2. številka revije Borec, 1982), iz katerega je razvidno, da se izdajalski kaplan, ki ga omenjam v Šempetrskih spominih (6—7. številka revije Borec, 1983), s priimkom Gorečan piše H e n r i k G o r i č a n.

dr. Teodor Tominšek,
Ljubljana

Wolfdietrich Schnurre

Pesem

*Malo je
tega, kar bi rad vedel:
manj, kot to
želi oblast.*

*Rad bi vedel,
kje so borovnice
ne pa: ali je vojna.*

*Rad bi vedel,
kdaj bo deževalo
ne pa: na koliko delov
se razstavi puška.*

*Malo je
tega, kar želim v primeru vojne:
manj, kot to
želi oblast.*

*Ko bo prišel sovražnik
bom vzel svojo mrežo za metulje
in jo razlomil.*

*Lahko pa tudi
zapojem to pesem in vsi
tanki tega sveta
lahko peljejo čez mene:
jaz pa se bom zravnal
v sledovih njihovega pustošenja:
kakor strnad, kakor steblo.*

*Malo je
tega, kar zahtevam od življenja:
pa vendar več, kot to
želi oblast.*

Wolfdietrich Schnurre (1920), rodil se je v Frankfurtu. Od leta 1939 do 1945 je bil vojak, ob koncu vojne so ga kaznovali in je bil v kazenskem bataljonu. Najprej je bil v Vzhodnem Berlinu, nato v Zahodnem Berlinu, kjer dela kot filmski in gledališki kritik ter svobodni književnik. Izdal je več pesniških zbirk.

Borec

revija za zgodovino NOB in ohranjevanje
revolucionarnih tradicij
letnik XXXV, 1983

LETNO KAZALO

Ustanovitelj revije: **Republiški odbor Zveze borcev Slovenije**

Revijo izdaja: **Založba Borec**

Uredniški svet: **Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj**

Glavna in odgovorna urednica: **Milena Štrajnar**

Lektor: **Božidar Premrl**

Naslov uredništva in uprave: **Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I — poštni predal 203, telefon 320-477**

Cena: **celoletna naročnina znaša 300 din, za tujino 360 din — posamezna številka 28 din, dvojna številka 38 din**

Žiro račun: **50100-603-45772 (revija Borec)**

Devizni račun: **50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)**

Naslovnica in grafična podoba: **Sine Kovič**

Tisk: **Tiskarna Ljudske pravice, Ljubljana, Kопitarjeva 2**

1.

Prispevek k zgodovini NOB in socialistične revolucije

Dr. Dušan Biber	»Pojdem na Štajersko gledat kaj delajo . . .«	2/82
Dr. Tone Ferenc	Poročilo Franklina A. Lindsaya o misiji na Štajerskem 1944. leta .	
Dr. Tone Zorn	Stališče Komunistične stranke Avstrije na Koroškem do slovenskega vprašanja na področju šolstva in uprave v letih 1945—1959 .	3/162
Boža Skoberne	Fašistična sodna burka z ljudmi iz Koprivišča	4/226
Dr. Tone Ferenc	Dva neobjavljena članka Borisa Kidriča iz narodnoosvobodilnega boja	5/306
Dr. Gojko Nikoliš	Podobnosti in posebnosti razvoja sanitetne službe med NOB (1) .	6-7/457
Dr. Djordje Dragić	Izobraževanje partizanskih sanitetnih kadrov (2)	6-7/461
Dr. Janez Milčinski	Veterinarska služba med NOB na Dolenjskem (3)	6-7/464
Dr. Milan Dolenc	Pregled razvoja partizanske sanitete na območju 7. korpusa (4) .	6-7/466
Dr. Marjan Južnič	Slovensko-hrvatska vojna partizanska bolnica v Zumberku (5) . .	6-7/470
Dr. Velimir Vulličić	Slovenski veterinarji v Srbiji v letih 1941—1945 (6)	6-7/472
Dr. Velimir Zavrnik	Zavezniške misije v Slovenskem primorju	8-9/501
Dr. Dušan Biber	Pregled poimenovanja Kamniško-savinjskega in Kamniško-zasavskega odreda	8-9/512
Ivan Vidali	O nekaterih teoretičnih in metodoloških vprašanjih raziskovanja NOB in socialistične revolucije na Slovenskem	10/610
Božidar Jezernik	Vaje	
Jože Dežman	Razmišljanje o zgodovinopisju NOB — primer iz Bohinja . . .	10/616
Mojca Račič	Gospodarska dejavnost prebivalcev na Cerkljanskem v obdobju NOB in ob primeru vasi Labinje	10/633
Andrej Dular	Prehrana med NOB v Metliki	10/642
Tomaž Teropšič	Prispevek k podobi načina življenja na Kozjanskem v letih 1942 do 1943	10/659
Tatjana Dolžan	Noša partizanov v gorenjskih enotah	10/667
Pavel Stranj	Slovenski karakter v ogledalu fašistične ideologije	
Božidar Jezernik	Razmišljanje ob branju značilnega dokumenta	10/677
Marija Stanonik	Blaznost in samomori v italijanskih taboriščih	10/686
Andrej Dular	Slovensko narodnoosvobodilno pesništvo kot etnološki problem .	10/691
Milan Vogel	Socialni ogroženci med NOB v Metliki	10/695
Dr. Dušan Biber	Partizanske delavnice	10/700
Sir Peter Wilkinson	Memorandum o vstaji v Sloveniji	11-12/722

2.

Spominsko pričevanje

Stane Kovač	Krščanski socialisti in Delavska enotnost	1/12
Zoran Polič	Nekaj spominov na dogajanja v našem narodnoosvobodilnem boju	1/37
Marija Stanonik	Iz spominov Milke Hartmanove	3/169
Dr. Teodor Tomlinšek	Sempetrski zapori	6-7/387
Anton Ingolič	Ptujski leti Toneta Sifererja	6-7/479
Marin Frančičević	Bil sem kulturni delavec, včasih pa tudi pesnik (5)	8-9/555
Ivan Križnar	Spomini na Kosovino	10/711
Bogdan Osolnik	Vloga upravne komisije za osvobojeno ozemlje v razvoju ljudske oblasti na Slovenskem	11-12/748

3.

Proza

Janez Gradišnik	Zastavnik in pek	
Milan Apih	Zgodba, pripisana tistim v knjigi Plamenica	1/27
Louis Adamič	Skrjanček	2/125
France Brenk	Fantek in njegova vas	2/136
	En dan na TV-15	
	Neobjavljeni zapis iz dnevnika, 6. junij 1944	3/203

Mihailo Lalić	Do koder gora zazeleni	4/291
Vida Brest	Brodarjeva mati	8-9/499
Neža Maurer	Hej, tovariši!	8-9/583
Nada Kraigher	Drežče	8-9/587

4. Poezija

Milan Vincetič	Balada o gozdu	1/10
	Balada o kamnu	1/24
Ivan Potrč	Nekje so ostali	1/51
	Bataljoni smrti	1/52
	Gazi, gazi	1/52
	Ko bodo tovariši zaigrali	1/53
	Dež lije in lije	1/54
	Na staro leto	1/55
	Prometej	1/55
	A kdo bo povedal	1/56
	Pomlad sredi zime	1/66
Katja Špurova	Jasenovac	2/115
Karel Destovnik-Kajuh	Kajuh v nemščini	
	Naša pesem	3/173
	Pesem talcev	3/174
	Dekle v zaporu	3/175
Aladin Lanc	Pletem jopič	3/206
	Gruda moja	3/206
	Gaz	3/206
	Talci	3/207
	Nekaj	3/207
	Vračam se	3/207
	Slikar	3/207
	Ugašanje	3/207
	Jesenski dnevi	3/208
	Razstava	3/208
	Vojna	3/208
Ernesto Cardenal	In neki človek upa	4/240
	Zdaj ne verjamem več v boga	4/240
	Epitaf na grobu Adolfa Baeza Bona	4/241
	Ponarejeni Propertius	4/241
	Tukaj mimo je šel	4/242
Smiljan Samec	Partizanka Ana	4/274
Ernesto Cardenal	Epigrami	4/304
Slobodan Pavičević	Kragujevac, 21. stopinja vzhodno od Greenwicha	5/318
Milka Ramšak	Partizanu	6-7/428
Angela		
Prijatelj-Fjodorovna	Naša pot	6-7/429
Ivan Collauti	Gremo	6-7/429
Rado	Kurir	6-7/430
Gašper	Krvave ozare	6-7/431
Gustelj	Na straži	6-7/431
Tone Tratnik	V zgodnjem jutru	6-7/432
Boris Grabnar	Po borbi	6-7/433
Franc Cegnar-Fifi	Na straži	6-7/434
Milka Ramšak	Pri sinu — Kramarjevemu	6-7/435
Dr. Lev Svetek-Zorin	Ob beneškem ognjišču	6-7/436
Marija Pučko-Švanjcer	Grobovi	6-7/437
Frančiška Kodre	Zgubljenim grobovom	6-7/437
Vida Vidmar	Zašli	6-7/438
Tone Pipan-Črtomir	Požgani domovi (2)	6-7/438
Erna Musar	Umira sonce	6-7/439
Franc Dermastja-Som	Trpljenje	6-7/440
Vera Albreht	V mrtvašnici Ravensbrücka	6-7/440
Martina Dernovšek	V taborišču	6-7/441
Smiljan Samec	Izza žice	6-7/442
Cita Potokar	Kaplje	6-7/443
Francka		
Gortnar-Preseljenka	Verzi	6-7/443

Olga Križanovski-Stanka	V zaporu	6-7/444
Franc Dermastja-Som	Sneg pada	6-7/444
Katja Špur	Ugaša dan	6-7/445
Marija Škapin	Tiha bol	6-7/445
Vekoslava Slavec-Mitja	Ker sem domovini vdana (3)	6-7/446
Tončka Padovec-Breda	Najdražjemu	6-7/447
Angela		
Prijatelj-Fjodorovna	Atek, še več	6-7/448
Franci Peternel	Mamici	6-7/449
Marija Grzinič	Nocoj	6-7/449
Boris Grabnar	Pismo	6-7/450
Albin Weingerl-Criček	Mila maminka moja!	6-7/451
Janko Franzl-Vanjka	Pada listje	6-7/451
Rudi Deršek-Juš	Večerne misli	6-7/452
Ana Prinčič-Jasna	Zvončki	6-7/452
Naci Kranjec-Pajlin	Kako te čakam, dragi	6-7/453
Anica Cernej	Pismo mali Daji	6-7/454
Olga Križanovski-Stanka	Materi!	6-7/455
Boris Grabnar	Ljubezen 1944	6-7/456
Vinko Šumrada-Radoš	Kosci	8-9/571
	Bela vrana	8-9/572
	Intendantom	8-9/573
	Pesem Vojkove brigade	8-9/574
Matej Bor	Biti izven vsega	10/705
	Sodobniki	10/705
	V tem kratkem življenju	10/706
	Smo na tej zemlji tuji?	10/706
	Zlo	10/707
	Smisel življenja	10/707
	O, koliko noči	10/707
	Da je živel	10/708
	Iščemo	10/708
	Po mestu	10/709
	Sliva	10/709
	Tovariši 1	10/710
	Tovariši 2	10/710
	Hudič	10/710
	Laž	10/720
	Pesmi premagancev	
Rainer Brambach	Paul	11-12/775
Gunter Kunter	O nekaterih ki so si rešili glavo	11-12/775
Eva Zeller	Moja generacija	11-12/776
Günter Eich	Inventar	11-12/776
Peter Huchel	Prezimovališče	11-12/777
Arnfried Astel	Vprašanja	11-12/777
Ealter Sommer	Kratek življenjepisa	11-12/778
Wolfdietrich Schnurre	Pesem	11-12/792

5.

Borec in kultura

Dr. France Vreg	Moč revolucionarne besede	1/57
Janez Tomšič	Louis Adamič in dražgoški Janezek	2/129
Marija Stanonik	Svetloba pesmi med narodnoosvobodilnim bojem	2/138
Marija Stanonik	Inverzija Matjaževega mita v himniko Josipu Brozu Titu	2/143
Franc Sali	Kulturnopolitična misel kongresov Zveze komunistov Slovenije (1)	3/177
Franc Sali	Kulturnopolitična misel kongresov Zveze komunistov Slovenije (2)	4/245
Emil Cesar	Kulturniška skupina Ljubljanske brigade in njeno poslanstvo	4/267
Miha Klinar	Atentat na kulturo	5/353
	Beseda ob slovesu	
Janez Kajzer	Črtomir Sinkovec (1914—1983)	6-7/420
Tone Pavček	»Samo sejaj bom . . .«	6-7/482
Franček Bohanec	Ljudski podobar ubite sreče	8-9/519
	Dnevi hvarskega gledališča	
Braslav Borozan	Gledališče v NOB, vplivi in vtisi (1)	8-9/530
Braslav Borozan	Avantgardno in inovacije v gledališču NOB (2)	8-9/540

Sime Šimatović	Gledališče narodne osvoboditve Hrvatske (3)	8-9/545
Dr. Maja Hribar-Ožegović	O Krleži v NOB (6)	8-9/575

6. Skica za portret

Dr. Janko Prunk	Ob štiridesetletnici smrti dr. Aleša Stanovnika	1/2
Zvone Kržišnik	Bojevnica in doba	11-12/756

7. Ocenjujemo, spremljamo

Zvone Kržišnik	Roman o obveščevalcu (Janez Vipotnik: Doktor)	1/67
Janez Mesesnel	Naš največji mozaik	1/70
Viktor Konjar	Razseljena oseba	1/72
Drago Vresnik	V primežu znanih in manj znanih listin (Boris Mlakar: Domobranstvo na Primorskem)	1/75
Zvone Kržišnik	Rdeče rože	2/147
Dušan Voglar	Trpek obračun (Ivo Zorman: Kdo bo meni prižgal svečo)	2/153
Mile Pavlin	Pojedla jih je megla (Dr. Ivan Očak: Brata Cvijić)	2/154
Viktor Konjar	Roman o neki generaciji (Mimi Malenšek: Kavatina za angela vremenarja)	2/158
Zvone Kržišnik	Prispevek za življenjepis slovenskega naroda (Dr. Janko Pleterški: Studije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju)	3/209
Rapa Suklje	Beseda o Jobu	3/212
Zdravko Klanjšček	Edinstvena zbirka dokumentov	3/216
Dušan Voglar	Neugnanec (Mile Pavlin, Oleg Križanovsky: Spomini črnoglednega humorista)	3/219
Boris Mlakar	Kako fina gospoda so bili pravzaprav nacisti	4/297
Milivoje Marković	Obračun s preteklostjo (Mihailo Lalić: Do koder gora zazeleni)	4/301
Draško Redjep	Oktober v Kragujevcu (Slobodan Pavičević: Kragujevac 27. stopen od Griniča)	5/379
Florijan Laimiš	Hitler — Eine kariere ali: manipulacija z nehumanostjo	5/380
Dušan Voglar	Mož s Koroške (Kristina Brenkova: Kruh upanja)	5/383
Franček Bohanec	Tehtnica moralne zavesti (Dr. Nikola Nikolić: Z ranjenci prek Sutjeske)	6-7/483
Ivan Križnar	O temah iz novejšje zgodovine	6-7/485
Florijan Laimiš	Knjiga o Alijevi revoluciji (Uroš Lipušček: Iran proti Iranu)	6-7/490
Viktor Konjar	Rdeči boogie	8-9/589
Dr. Vasilij Melik	Koroški Slovenci in volitve (Dr. Dušan Nečak: Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni)	8-9/591
Marino Zurl	Psihoanaliza zločina in kazni (Tone Svetina: Vučić Kozare)	8-9/595
Dr. Tone Ferenc	Odnosi z italijanskim odporiškim gibanjem v novi spominski literaturi (Branko Babić: Primorska ni klonila)	8-9/598
Dr. Matjaž Klemenčič	Adamič o Jugoslaviji in Ameriki (Louis Adamič: Moja rojstna dežela, Smeh v džungli, Dinamit)	8-9/779
Dr. Matjaž Klemenčič	Ideološka naravnost Louisa Adamiča	8-9/781
Janez Mesesnel	Vsebinska vrednota Polanjkovih Mauthausenskih skic	11-12/785

8. Na naš naslov

Dušan Mevlja	Pesnik razlaga svojo pesem	6-7/493
Marija Stanonik	Pojasnilo k pojasnilu	6-7/494

Vid Hanžič	Zares kako dolgo še (Jožko Hanžič-Svejk in njegovo nesrečno kurirstvo)?	8-9/603
Dušan Mevlja	V ocenjevanju kulture ni pike na i	8-9/608
Branko Babič	Nekaj pojasnil k pripombam dr. Toneta Ferenca	8-9/787
Dr. Teodor Tominšek	Popravek	11-12/791

9.

Sporočila uredništvu

Člani uredniškega sveta revije Borec	1/80
Pojasnilo	1/80
Poslovnik uredniškega sveta revije Borec	3/221
Pojasnilo	3/224
Sporočilo	6-7/495

10.

Fotografije, dokumenti

Dr. Aleš Stanonik	1/5
Pravosodni oddelek glavnega štaba NOV in PO Slovenije: načelnik Zoran Polič in njegov pomočnik dr. Jože Ravnihar leta 1943 v Kočevskem Rogu	1/49
Nikolaj Pirnat: Smiljan Samec, Gonars 1942	4/269
Dr. Teodor Tominšek	6-7/388
Sempetrski zapori v Ljubljani	6-7/398
Prežihov Voranc	6-7/398
Dr. France Kidrič	6-7/398
Dr. Božo Kobe	6-7/399
Dr. Stane Mahkota	6-7/399
Dr. P. Stanko Aljančič	6-7/399
Ludvik Mrzel	6-7/399
Jože Selan	6-7/400
Inž. Matija Kodela	6-7/400
Juš Kozak	6-7/400
Inž. Gašper Muha	6-7/400
Ladislav Kiauta	6-7/401
Andrej Ivančič	6-7/401
Dr. P. Roman Leon Tominec	6-7/401
Dr. P. Angelik Janez Tominec	6-7/401
Dr. Branko Volavšek	6-7/402
Dr. inž. Edo Ravnihar	6-7/402
Vinko Möderndorfer st.	6-7/402
Alojz Kalčič	6-7/402
Tone Sifrer, Anton Ingolič z ženo in France Mihelič iz časov službovanja na ptujski gimnaziji	6-7/481
Mladinke na vojaški njivi v Metliki	10/647
Metliške mladinke nesejo hrano borcem na položaje	10/647
Cenik življenjskih potrebščin leta 1944	10/648
Prebivalci Gorskega kotarja bodo v Metliki zamenjali sol za drugo hrano	10/649
Partizani pomagajo prebivalcem pri poljskem delu	10/649
Četni politkomisar in borec Prešernove brigade, oktober 1944	10/669
Borci Poključke čete, december 1943	10/670
Jeseniško-bohinjski odred, maj 1945	10/670

Fotografija: Miško Kranjec

